



Úvod do filozofie mysle



Silvia Gáliková
Edícia kognitívne štúdia
fftu



Úvod do filozofie mysle



Silvia Gáliková
Edícia kognitívne štúdia
fftu

Recenzenti

Doc. PhDr. Ján Rybár, PhD.
Doc. Matúš Porubjak, PhD.

Edičná rada

Doc. Andrej Démuth, Trnavská univerzita
Prof. Josef Dolista, Trnavská univerzita
Prof. Silvia Gáliková, Trnavská univerzita
Prof. Peter Gärdenfors, Lunds Universitet
Dr. Richard Gray, Cardiff University
Doc. Marek Petruž, Univerzita Palackého, Olomouc
Dr. Adrián Slavkovský, Trnavská univerzita

Obsah

	Úvod	7
I	Filozofia a veda o mysli	9
II	Kritériá mentálneho	16
III	Mentálna verzus fyzikálna kauzalita	22
IV	Mentálny obsah reprezentácií	28
V	Poškodená myseľ	34
VI	Stavy mysle a realita metafor	42
VII	Ilúzia slobody konania	50
VIII	Problém vedomej mysle	57
IX	Rozum v zajatí idolov	63
	 Zoznam použitej literatúry	 73

Vydanie tejto vysokoškolskej učebnice vzniklo v rámci riešenia projektu *Inovatívne formy vzdelávania v transformujúcom sa univerzitnom vzdelávaní* (ITMS kód projektu 26110230028) – Príprava študijného programu *Kognitívne štúdiá*, ktorý podporila Európska únia prostredníctvom Európskeho sociálneho fondu a MŠVV SR v rámci Operačného programu vzdelávanie. Text vznikol v Centre kognitívnych štúdií na Katedre filozofie Filozofickej fakulty v Trnave.

fftu

© Silvia Gáliková, 2013
© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013
ISBN 978-80-8082-629-1

Úvod

Psychické pochody a stavy človeka, želania, bolesti, radosti, rozhodnutia, tvoria najintímnejšiu súčasť jeho života. V dejinách filozofie a vedy sme sa stali svedkami úsilia odhaliť povahu či sňať rúško tajomnosti zo „sféry vnútorného“, preskúmať „štruktúru a funkcie ľudskej mysle“, vyriešiť „ťažký problém vedomia“, popísať „fenomenologickú záhradu vedomej skúsenosti“ a pod. Podľa viacerých mysliteľov sme sa ocitli na prahu jednej z najväčších intelektuálnych revolúcií – výskumu a vysvetlenia vnútorného života človeka. Jednotlivé kapitoly učebného textu akcentujú *prírodnosť* všetkých stavov ľudskej mysle. Vzhľadom na nepreberné množstvo dát z experimentálneho výskumu normálnych a patologických stavov mysle sa v texte zaoberám vybranými problémami, koncepciami a experimentmi. Usilujem sa zároveň reflektovať problémy vyplývajúce z potreby interdisciplinárnosti v súčasnom výskume povahy mysle a vedomia. Ukazuje sa totiž, že vysvetľovanie tak komplikovaného a komplexného javu, akým je ľudská myseľ, vyžaduje vzájomnú spoluprácu rozmanitých humanitných, prírodovedných, ale aj klinických disciplín (filozofie, psychiatrie, neurovedy, kognitívnej vedy, antropológie atď.).

Počnúc prvou kapitolou zdôrazňujem previazanosť problému povahy ľudskej mysle s povahou fyzikálneho, s poznaním ľudského tela a novými poznatkami rozmanitých vied o človeku. Odhaľovanie povahy „vnútorného“ života človeka bezprostredne súvisí s nedoriešeným psychofyzickým problémom, na ktorý narážame nielen vo filozofii, ale aj v psychologickkej či neurovedeckej teórii. To

sa následne premieta v ďalšej nezodpovedanej otázke, a to O čom hovoríme, ak hovoríme o vnútorných, duševných pochodoch? Na jednej strane ide o užší terminologický a konceptuálny problém (kapitola VIII) a na druhej strane máme dočinenia so širším empirickým problémom povahy a funkcií mentálnych stavov a ich vzťahu k správaniu človeka (kapitola V, IX). Napriek obrovskému nárastu poznatkov o fungovaní ľudského organizmu, testovateľných modelov a teórií o povahe psychických stavov, súčasné teoretizovanie o povahe ľudskej mysle a vedomia sprevádza neraz ignorácia a neistota. V teoretických prístupoch sa objavujú pokusy predstrieť obraz ľudských bytostí ako „produktov“ alchymistického laboratória, akejsi záhadnej zmesi materiálneho a nemateriálneho, prirodzeného a nadprirodzeného, poznateľného a nepoznateľného. V učebnom texte som sa pokúsila spochybníť tento predsudok a poukázať na význam vedeckých poznatkov pre objasnenie mysle človeka. Všetko, čo prežívame, čomu veríme a čo konáme, prebieha na pozadí „neviditeľného“ neurónového tanca. Neviditeľného pre toho, kto neverí v možnosť *uvidieť*, alebo, a to je horšie, *vidieť ani nechce*. Text je určený primárne študentom magisterského štúdia odboru *Kognitívne štúdiá*, no vzhľadom na svoj interdisciplinárny záber môže poslúžiť aj študentom iných odborov a disciplín. Verím napokon, že predkladaný text bude dostatočne presvedčivou inšpiráciou k vykročeniu na cestu sebazpoznania a s tým spätého úsilia poznať a porozumieť druhým.

Bratislava, júl, 2012

S. G.

I. Filozofia a veda o povahe mysle

Kľúčové slová: neodualizmus, subjektívna skúsenosť, fenomenálny obsah, duša, naturalizmus

Súčasný stav skúmania povahy stavov mysle sa vyznačuje tradičnými ako aj novými črtami. V nadväznosti na historicko-filozofickú tradíciu pokračuje polemika s fyzikalizmom, resp. naturalizmom, t.j. s úsilím začleniť myseľ človeka do okolitého fyzikálneho sveta. Do takpovediac „nového šatu“ sú odeté aj staronové otázky týkajúce sa vzťahu vonkajšieho sveta a vnútorného prežívania človeka. Kto je nositeľom mysle? Prežije duša zánik fyzického tela? Kde sídli duša? Aký je vzťah rozumu a emócií? Môžu stroje (počítače) myslieť? Aké sú to psychofyzikálne zákony? Ako možno charakterizovať črty vedomej skúsenosti? Máme slobodnú vôľu? Je duša metaforou? Objasnenie povahy mysle človeka predstavuje v súčasnej vede a teórii nesporne jeden z najkomplikovanejších problémov. Jednotlivé stavy mysle sa v 20. storočí stali predmetom intenzívneho výskumu rozmanitých vedných disciplín, kognitívnej psychológie, lingvistiky, filozofie mysle, antropológie, neurovied, umelej inteligencie atď. Pre zástancov jednotlivých „izmov“ sa skúmanie povahy mysle bezprostredne spájalo s uplatňovanými metódami a cieľmi skúmania. Filozofi, psychológovia a ďalší teoretici mysle prechádzali postupne od introspekcionizmu k behaviorizmu, fyzikalizmu a funkcionalizmu až k v súčasnosti dominantnému naturalizmu. Najzávažnejšia námietka voči fyzikalistickému poňatiu mentálnych stavov sa formulovala v podobe „argumentu poznania“,

argumentu „variabilnej realizácie“ a „argumentu introspekcie“ (Gáliková, 2003, 224). Funkcionalistický prístup ku skúmaniu mentálnych stavov vychádzal z všeobecnej schémy vstup-spracovanie informácií-výstup, na základe ktorej sa pripisovali stavy mysle systému. Povaha predstáv a myšlienok sa odvodzovala od funkcionálnej organizácie systému, a nie primárne od „substrátu“, z ktorého bol systém zložený (uhlík, silikón, atď.). K frekventovaným námietkam voči funkcionalizmu sa zaradil aj argument „kválií“ odvolávajúci sa na to, *aké je to byť organizmom*, aké je to počítať a prežívať subjektívnu skúsenosť. Kritici reduktívnych prístupov k vysvetľovaniu stavov mysle sa usilujú týmto argumentom zdôrazniť jedinečnosť a svojbytnosť fenomenálnych stavov skúsenosti. K zásadným míľnikom skúmania stavov mysle v druhej polovici 20. storočia možno zaradiť: 1) zrod počítačovej vedy a umelej inteligencie, 2) rozkvet kognitívnej vedy, 3) experimentálny a klinický výskum normálnej a poškodennej mysle.

Takpovediac paralelne s počítačovými vedami sa v polovici 20. storočia konštituovala *kognitívna veda* ako interdisciplinárne skúmanie povahy mysle. Na skúmaní špecifických aspektov jednotlivých mentálnych stavov sa podieľal celý rad disciplín – filozofia, psychológia, neuroveda, počítačové vedy, lingvistika a antropológia. Cieľ jednotlivých disciplín spočíval od počiatku v objasnení povahy a fungovania poznávania, vnímania, pamäti, myslenia atď. Hľadali sa odpovede na otázky: Ako získava systém (organizmus) informácie o svete? Ako ich spracúva a vyhodnocuje? Ako si pamätáme? Ako riešime problémy?

Zrod počítačovej vedy naštartoval celkom novú perspektívnu v nahliadaní na povahu a funkcie ľudskej mysle. Skutočnosť, že v počítači splňa funkciu spracovania informácií program, priviedol filozofov k analógii myseľ/mozog – softvér/hardvér. Uvedená analógia nastoľuje otázku, či sa má myseľ vo vzťahu k mozgu tak ako softvér k hardvéru počítača. Zo znalostí o štruktúre a fungovaní digitálneho počítača vieme, že jadrom systému je centrálna procesorová jednotka (CPJ), ktorá na základe rôznych algoritmov

vykonáva základné transformácie pravidiel. Komputácia alebo spracovanie informácií spočíva na pravidlami riadenej premene jedných funkcií na druhé. „Strojový jazyk“ vytvárajú dva základné prvky – „1“ a „0“, z ktorých sa konštituuju všetky funkcie. Hardvér je stabilný, v priebehu spracovania informácie sa nemení a softvér tvorí následnosť inštrukcií alebo program, ktorý ich vykonáva. Vďaka programovaciemu jazyku je počítač schopný simulovať rozličné systémy spracovania informácií. Za istých podmienok sa stáva univerzálnym Turingovým strojom, t.j. strojom schopným simulovať stroj vykonávajúci akékoľvek komputačné postupy. Podľa prívržencov umelej inteligencie (UI) túto schému možno aplikovať na vzťah mozgu a mysle, ktorý predstavuje vzájomne prepojený systém spracovania informácií.

Teoretický predpoklad o prirodzenej povahe psychických stavov priniesol radikálne zmeny aj vo vzťahu k objasneniu poškodení stavov mysle a následne aj správaniu človeka (Gáliková, 2007).

V dôsledku intenzívneho vedeckého výskumu a nových teoretických prístupov ku skúmaniu povahy mysle vznikla potreba prehodnotiť tradičný model človeka ako a) slobodného, t.j. vedomého racionálneho aktéra a b) stojaceho na vrchole hierarchie spomedzi živých a neživých systémov. Prívlastok *revolučná* si kognitívna veda vyslúžila predovšetkým za smelý pokus o *vedecké* uchopenie toho, čo z bežnej skúsenosti poznáme ako myšlienky, predstavy, pocity či pamäť. Vnútorňý svet našich prianí, myšlienok a pocitov bol po stáročia zahalený rúškom tajomnosti. Jeden z dôvodov spočíval v domnelej neuchopiteľnosti a neobjektívizovateľnosti privátneho sveta človeka. Tento prístup nadväzoval na tradíciu spájania psychických stavov s nadprirodzeným, transcendentným, teda s „čím-si“, čo v zásadnom zmysle prekračuje možnosti a ciele vedeckej explanačie. Nemenej významný dôvod, pre ktorý myseľ odolávala experimentálnemu skúmaniu bola rozmanitosť a komplikovaná štruktúrovanosť mysle. Mentálne stavy sa rozčlenili na a) zmyslové vnemy (sensations) a b) propozičné postoje (propositional attitudes). K prvého typu sa priradili pocity bolesti, čuchové, sluchové,

zrakové vnemy, emócie, fantázia atď. Druhý typ mentálnych stavov, napríklad želania, presvedčenia, viery sa spájajú so schopnosťou vysloviť obsah myšlienok v jazyku. Na rozdiel od prežívaného *fenomenálneho obsahu* zmyslových vnemov, v prípade propozíčných postojov je rozhodujúci *sémantický obsah* výrazov. Osobitý problém reflektovaný prevažne v anglo-americkéj filozofii mysle predstavoval *ontologický* status mentálnych stavov, mentálnych procesov a mentálnych udalostí. Riešenie *večného problému* povahy mysle sa teda v skutočnosti týkalo viacerých vzájomne prepletených problémov, ku ktorým sa zaradili napríklad nasledovné: vzťah myseľ (duša) – telo, Ja, identita osoby, mentálny obsah, sloboda vôle, zodpovednosť, intencionalita, subjektivita, mentálna kauzalita atď. Úsilie mysliteľov a vedcov sprístupniť ľudskú myseľ „zvonka“ brzdila absencia primeraných metód a teoretických prístupov. Ďalšiu ťažkosť spôsobovala pomerne frekventovaná situácia v dejinách myslenia a vedy, a to paralelná existencia viacerých protichodných tendencií. V období rozkvetu renesančnej vedy, to boli napríklad hrôzostrašné „hony na čarodejnice“. Náboženský fanatizmus, strach z nového poznania, narúšania dominujúcej autority a ideológie vyústil do krutého násillia páchaného na nevinných (duševne chorých, odpadlíkoch, kacíroch atď.). Aj v súčasnom teoretizovaní o povahe ľudskej mysle teoretici pociťujú tzv. *asymetriu* medzi pribúdajúcimi poznatkami vedných disciplín o fungovaní ľudskej mysle a teoretickým zhodnocovaním či prijímaním výsledkov vedeckého bádania. Stredobodom diskusií, ktoré vstupujú aj do povedomia širšej verejnosti, sú napríklad diagnostické a terapeutické úspechy „západnej“ medicíny na jednej strane a šírenie principiálne netestovateľných alternatívnych spôsobov liečby na druhej strane. Uvedená tendencia sa vo filozofii prejavuje nepochopením a až znevažovaním významu vedeckého skúmania. Nespokojnosť filozofov s naturalizmom vo filozofii mysle, so stavom vedeckého skúmania mysle sa v posledných desaťročiach prejavila v rehabilitácii dualizmu. Spomedzi rôznych podôb neodualizmu získal popularitu *dualizmus vlastností* nazývaný aj teória dvoch aspektov. Prívrženci

dualizmu vlastností na rozdiel od interakcionistického substanciálneho dualizmu odmietli ideu existencie dvoch odlišných „entít“, mysle a tela. Substanciálnu odlišnosť medzi mysľou a telom nahradili rozlíšením vlastností mysle a tela. Mysle, na rozdiel od tela, nemožno vyčerpávajúco vysvetliť na základe fyzikálnych princípov. Podľa tohto prístupu sa myseľ vymyká reduktívnej explanácii vzhľadom na špecifickú povahu *kválií*, t.j. subjektívnych aspektov skúsenosti, toho, *aké je to pre subjekt* vnímať, napríklad vidieť oblohu alebo počúvať symfóniu. Subjektívna a jedinečná kvalita mentálnych stavov ide ruka v ruke s jej neuchopiteľnosťou a privátnosťou. Kváliá reprezentujú neredukovateľný aspekt mysle presahujúci fyzikalistickú, behavioristickú alebo funkcionalistickú explanáciu. Neodualistickými črtami sa vyznačuje koncepcia J. Searla založená na prepojení „mentalizmu s fyzikalizmom“, dvojaspektová teória T. Nagela a tzv. „neredukcionistický funkcionalizmus“ D. Chalmersa (pozri Gáliková, Gál, 2003). Na jedinečnosť kvalitatívnych aspektov mysle sa odvolávajú aj zástancovia emergentizmu a superveniencie. Oba prístupy spájajú vznik mysle s istým stupňom komplexity vo vývine materiálnych systémov. Faktom zostáva, že ani zo širokej palety „izmov“ sa filozofom nepodarilo vymedziť spoločnú pracovnú charakteristiku mysle. Táto situácia sa premietla do formulovania tzv. „širokých“ a „úzkych“ charakteristík stavov mysle. Podľa *širokého* vymedzenia možno myseľ pripísať každému objektu nášho sveta a vesmíru (panpsychizmus). Úzke vymedzenie identifikuje myseľ so schopnosťou používať artikulovanú reč, uvedomovať si psychické stavy, vedieť aké je to prežívať vlastnú skúsenosť (nereduktívny funkcionalizmus). Ukazuje sa, že v súčasnosti ani jeden z uvedených prístupov neobstojí. Dôvody spočívajú v nezohľadnení jednak vývinovej povahy stavov mysle a vedomia, existencie psychiky u predverbálnych detí ako aj pacientov s poruchami reči a myslenia. Po stáročia dominoval vo filozofii v rôznych obmenách model človeka ako jednoty psychického (mentálneho) a telesného (fyzikálneho). Hypostazovanie protikladov duševné-telesné z bežnej skúsenosti vyústilo do obrazu človeka ako zmesi poznateľného,

nepoznatelného, záhadného a prirodzeného. Na absurdnosť daného obrazu poukazujú neustále najnovšie poznatky experimentálneho a klinického výskumu. Teoreticky hodnoverný prístup vo vzťahu k vysvetleniu povahy ľudskej mysle nemôže vychádzať z chápania mysle ako súčasne nadprirodzeného a prirodzeného javu. Psychické stavy prináležia k prirodzeným javom sveta podobne ako život, svetlo a choroby. Naturalistická perspektíva pri riešení problému povahy mysle prispieva k odbúraniu explanačne vágnych prístupov a teórií. Predstava mysle ako nemateriálnej substancie, „ducha v stroji“, výsostne ľudskej kvality „tróniacej“ na pomyselnom vrchole tvorstva ustupuje do ríše mýtov. Začlenenie psychických stavov k prirodzeným javom spochybňuje aj pokusy filozofov zlučovať prirodzené s neredukovateľným alebo subjektívne s neuchopiteľným. Na záver je potrebné zdôrazniť, že vnútorný svet človeka v celej svojej bohatosti a komplikovanosti patrí k právoplatným vedeckým explanandám. Klinické pozorovania, experimentálny výskum normálnej a poškodenej mysle, modely a teórie odhalili skostnatenosť viacerých filozofických konceptov mysle. Spochybnili sa striktné hranice medzi vedomými a nevedomými stavmi mysle, rozumom a emóciami, doložila sa obmedzenosť introspektívneho nazerania a iluzórnosť existenčnej spätosti vedomia a jazyka. Neopodstatnenosť striktných dištinkcií sa týka aj vzťahu medzi stanoviskom prvej a tretej osoby. Z ontologického hľadiska filozofi postulujú svet dát prvej osoby (myšlienky, predstavy, pocity) a svet dát tretej osoby (neurónové procesy, funkcionálna štruktúra). Takto poňatý vzťah medzi stavmi mysle a stavmi mozgu (systému) neumožňuje riešiť a teda ani vysvetľovať psychofyzický problém a otázky s ním späté. Ak by sme sa priklonili k epistemologickému „čítaniu“ vzťahu mysle a tela, potom pôjde o konštatovanie explanačnej priepasti medzi výpoveďami subjektu o vlastnom svete psychiky a poznatkami, ktoré nám o prebiehajúcich fyzikálnych procesoch prinášajú jednotlivé vedné disciplíny. V druhom prípade ide najmä o nesúmerateľnosť metód a prístupov používaných pri skúmaní obsahov a funkcií mysle. Nové otázky súvisiace s povahou

„psychických chorôb“, osobnou identitou, morálnou zodpovednosťou nastoľuje aj uplatňovanie najnovších zobrazovacích techník pri skúmaní aktivity mozgu. Zobrazovanie a objasňovanie vnútornej skúsenosti človeka sa premietlo do obáv z „monitorovania a manipulácie“ mysle človeka. Prebádať komplikovaný vzťah medzi neurovedným výskumom reprezentácií a morálnymi, legislatívnymi otázkami spätými s kognitívnym vylepšovaním ľudských schopností sa podujala formujúca sa disciplína *neuroetika* (Illes, 2002). Zhodnocovanie používania nových technológií a prístupov sa preto stalo významnou výzvou pre všetkých teoretikov mysle a vedomia. Porozumieť vlastnej mysli a mysli druhých neraz predpokladá vzdorovať tradícii, pohodliu vlastných predsudkov a vier. V našej kultúrnej tradícii to predpokladá popasovať sa s pretrvávajúcou *stigmou* spätou s diagnózou a liečbou „duševne chorých“. Naplniť aspoň sčasti túžbu po hlbšom poznaní pôvodu, vývinu a fungovania mysle vyžaduje nemalú námahu a nedá sa nijak urýchliť. O tom, či myseľ nahliadneme z nadprirodzenej alebo prirodzenej perspektívy, rozhodujeme sami. Ak si zvolíme druhú, ťažšiu cestu, vykročíme v duchu hippokratovského oddémonizovania mysle a tela človeka. Vysvetľovanie povahy, zákutí ľudskej mysle má pred sebou dlhú a trnistú cestu. Prvoradý cieľ vyplývajúci z prehlbovania znalostí o vzťahu mozgu, mysle a konania človeka spočíva v úsilí zmierniť všetky formy ľudského utrpenia.

Odporúčaná literatúra

Gáliková, S.: *Psyché*. Bratislava: Veda, 2007.

Gáliková, S., Gál, E.: *Antológia filozofie mysle*. Bratislava: Kalligram, 2003.

Churchland, P. S.: *Brain-Wise: Studies in Neurophilosophy*. Cambridge: MIT Press, 2002.

II. Kritériá mentálneho

Kľúčové slová: *nerozpriestranosť, subjektivita, intencionalita, privátnosť, mentálna kauzalita*

Počiatky dištinkcie mentálne – fyzikálne, sveta hmoty a sveta ducha, filozofii mysle tradične spájajú s filozofickou koncepciou René Descarta. Status kritérií odlišujúcich mentálne stavy (procesy, udalosti) od fyzikálnych stavov (procesov, udalostí) nadobudli tieto kvality alebo vlastnosti: privátnosť, nerozpriestranosť, nelokalizovateľnosť, subjektivita, intencionalita a mentálna kauzalita. Uvedené charakteristiky sa stali pomyselnou hranicou deliacou realitu na dva svojbytné svety alebo odlišné vlastnosti či princípy. Každému zo „svetov“ prináležia špecifické stavy, entity a zákonitosti. Obraz svet hmoty verzus svet ducha natoľko ovplyvnil filozofickú myseľ, že psychofyzický problém pretrval až do súčasnosti.

V rámci charakteristiky odlišností medzi mentálnym a fyzikálnym možno rozlíšiť dva základné prístupy, ontologický a lingvistický. Prívrženci ontologického prístupu označujú ako *mentálne* udalosti, stavy, procesy a fakty, ktoré líšia od fyzikálnych udalostí, stavov alebo faktov. Podľa lingvistického prístupu, *mentálne* sa vzťahuje na lingvistické jednotky, vety, predikáty a jazyk.

Oba prístupy priblížim stručne na vybraných, reprezentatívnych kvalitách mentálneho. *Privátnosť* klasicky charakterizuje špecifickú prístupnosť nositeľa mysle k obsahu vlastnej skúsenosti. Z ontologického hľadiska ide o postulovanie reality vnútornej skúsenosti samej.

Vo vzťahu k jedinečnosti „vlastnenia“ subjektívnej skúsenosti vo filozofii mysle rozvíril širokú diskusiu T. Nagel () svojim „argumentom subjektívnej skúsenosti“. Základná téza argumentu vychádza z existencie toho, *aké je to byť organizmom* pre organizmus sám. Pociťovanie bolesti, napríklad, predstavuje neredukovateľnú vlastnosť subjektívnej skúsenosti, je vyjadrením toho, že každý pociťuje bolesť ako stav s jedinečným kvalitatívnym obsahom. Každý nositeľ skúsenosti disponuje vlastným neobjektivizovateľným uhlom pohľadu (point of view) prostredníctvom ktorého nazerá svet. Epistemologicky poňatá privátnosť sa často interpretuje v zmysle privilegovaného, neomylného prístupu subjektu skúsenosti k svojim myšlienkam, predstavám alebo pocitom.

Vo filozofii mysle sa téza o výlučnej autorite nositeľa skúsenosti k jednotlivým obsahom stretla s ostrou kritikou. Za predpokladu, že každý človek disponuje jedinečným a neomylným prístupom k svojej vnútornej skúsenosti, je otázne na základe akých kritérií pripíšeme obsahy skúsenosti iným ľuďom. Navyše, výsadné postavenie k poznaniu obsahu vlastných myšlienok spochybňuje relevantnosť objektívneho opisu a vysvetľovania ich povahy zvonka, z pohľadu vonkajšieho pozorovateľa. Natíska sa obraz mysle človeka ako tajomnej trinástej komnaty. Explanačná vágnosť privátnosti v zmysle reprezentatívnej *mentálnej* vlastnosti je zrejmá aj z toho, že podobnou jedinečnosťou sa vyznačuje aj fyzikálne, či už ide o neurónovú aktivitu mozgu alebo funkcionálne stavy systému.

V súvislosti s poznateľnosťou vnútornej skúsenosti sa stal populárny argument F. Jacksona () známy ako „argument poznania“. Teoretické východisko argumentu tvorí téza o podstatnom rozdiel medzi poznaním znútra a zvonka. Jadrom argumentu je myšlienkový experiment o Márii, neurovedkyni, ktorá celý svoj život prežila v bezfarebnej (bielo-sivo-čiernej) miestnosti. Informácie o svete sa nadobudla prostredníctvom bielo-čiernej televízie, naučila sa všetko o fungovaní mozgu, poznala kompletnú neurovedu o povahe myslenia, cítenia a vnímania. Za predpokladu, že by Mária vyšla zo svojho bezfarebného sveta a ukázali by sme jej červenú paradajku,

prvýkrát by sa oboznámila s tým, aké je to vidieť červenú paradajku. Napriek všetkým svojim vedomostiam by sa Mária podľa Jacksona ocitla v situácii, keď by existovalo čosi, čo by nevedela, t.j. nevedela by, aké je to vidieť červenú, aké je to prežívať túto špecifickú skúsenosť. To implikuje podľa Jacksona fakt, že Máriina (redukcionistická) neuroveda „čosi vynecháva“. Ako však namietajú kritici, to, že Mária sa dozvie čosi nové, napríklad o tom, aké je to vidieť červené paradajky, nemusí nijak spochybňovať tvrdenie o fyzikálnej povahe tohto poznania. Nová skúsenosť ju učí, aké je to nachádzať sa v istom fyzikálnom stave.

Ďalším argumentom odvolávajúcim sa na charakteristiku mentálnosti je *argument variabilnej realizácie*. Argument sformulovali prívrženci funkcionalizmu - kritici tézy identity mysle a mozgu (identita typov). Svoj postoj vyjadrili v nasledovných otázkach: Možno mäkkýšom alebo plazom, ktorých mozog sa líši od ľudského mozgu, upierať bolesť? Nemôžu existovať inteligentné mimozemské bytosti s bohatým mentálnym životom? Nie je možné zostrojiť inteligentné systémy disponujúce vedomím? Jadro problému tézy identity mysle a mozgu videli kritici v tom, že pri vysvetľovaní povahy mysle neoprávnene zdôrazňuje špecifický substrát a štruktúru, ktorou je mozog. Na pripísanie schopností mysle podľa funkcionalistu nie je prvoradý substrát alebo materiál, z ktorého je systém zložený, ale predovšetkým funkcia, ktorú vykonáva. Či ide napríklad o slnečné, mechanické, digitálne alebo kryštalické hodinky, to, čo vymedzuje ich podstatu, t.j. *funkciu* merania času, plnia všetky rovnako.

Analogicky, aj myseľ sa charakterizuje ako funkcia systému pozostávajúceho zo vstupov, spracovania informácií a výsledných výstupov. Funkcionálnu organizáciu možno realizovať v rôznych fyzikálnych systémoch. Organizáciu realizovanú na neurónovej úrovni v mozgu možno principiálne realizovať napríklad v silikónovom systéme. Vymedzenie mentálnych stavov prostredníctvom funkcionálnej organizácie sa pokladalo za ontologicky postačujúce pre pripísanie mentálnosti systému.

Ontologický prístup vo vzťahu k tradičnej charakteristike mentálneho – *intencionalite* reprezentuje koncepcia rakúskeho filozofa F. Brentana. Intencionalita predstavovala v Brentanovej koncepcii jedinečnú, hraničnú črtu odlišujúcu mentálne javy od fyzikálnych javov. Pre každý psychický fenomén je podľa neho príznačné to, čo stredovekí scholastici nazývali intencionálnou inexistentiou predmetu, vzťahovaním sa na istý obsah, zameranosťou na nejaký objekt. Každý psychický fenomén má v sebe niečo ako objekt, vyznačuje sa schopnosťou reprezentovať iné stavy, veci a udalosti. Okrem intencionálneho zamerania na objekty, mentálne javy sú výlučne objektmi vnútorného vnímania a vždy vyjadrujú jednotu.

K intencionalite ako metafyzickému kritériu mentálneho sa hlási aj americký filozof J. Searle (1982). Napriek striktnému odmietnutiu dualizmu Searle rozlišuje mentálne a fyzikálne vlastnosti organizmu. Intencionálne mentálne fenomény podobne ako mitóza, meióza, vylučovanie žľazy sú podľa neho reálne príznaky určitých biologických organizmov. O tom, či daný organizmus disponuje intencionálnymi stavmi alebo nie, t.j. či má viery, želania, nádeje, rozhoduje on sám, ide o prípad *vlastnej intencionality*. Myšlienky, presvedčenia alebo strach preto nemožno organizmu pripísať inak než zo stanoviska prvej osoby, napríklad vo výroku „som smädný, pretože som nič nepil.“

V protiklade k Searlovmu prístupu, D. Dennett vychádza zo stanoviska tretej osoby, z pripisovania intencionálnych mentálnych stavov systému zvonka zaujatím stratégie intencionálneho postoja (Gáliková, Gál, 505-530). V rámci intencionálneho postoja vychádzame podľa Dennetta z toho, že v okolitom svete predpokladáme existenciu intencionálnych systémov, ktorým pripisujeme stavy mysle, presvedčenia alebo želania. Medzi takéto intencionálne systémy radíme ľudí, zvieratá a niektoré stroje. Na rozdiel od Searla, v Dennettovej koncepcii nejde o metafyzické kritérium pripísania alebo nepripísania mysle na počiatku skúmania, ale o zaujatie metodologického postoja, ktorý je vlastný vedeckému bádaniu vo všeobecnosti. S intencionalitou a subjektivitou súvisí presvedčenie

niektorých filozofov o bezprostrednom vzťahu k prežívanej, vedomej skúsenosti. Bezprostrednosť sa netýka len poznávania vlastných vnútorných pochodov či stavov, ale v niektorých koncepciách predstavuje ontologického „garanta“ existencie *javení* (appearances) ako svojbýtnej reality. Na zásadné rozdiely medzi „svetom javení“ a „skutočným svetom“ upozornil T. Nagel (). Svet taký „aký je v skutočnosti“ (in reality) a „aký sa javí“ (as it appears) podľa Nagela súvisí s možnosťou poznávania a vysvetľovania oboch svetov. Opis skutočného sveta pritom predstavuje objektívny opis zbavený subjektívneho „uhla pohľadu“ (point of view). Keďže subjektívneho uhla pohľadu sa nemôže žiaden subjekt vzdať, je potrebné zahrnúť ho do reálneho sveta, javenia sa musia zahrnúť do reality takej, aká je. Ťažkosti vyplývajúce z „premostenia“ vnútorného sveta javení s vonkajším svetom skutočného vyúsťujú u Nagela do pesimistického postoja voči „naturalizácii“ stavov mysle ako vedou popisateľných a vysvetliteľných javov. Podobne argumentuje aj J. Searle. Ontológiu stavov mysle a vedomia vymedzuje na základe vyjavovania sa stavov vedomia organizmu. V tomto zmysle je v Searlovej koncepcii ontológia subjektívnej skúsenosti *neredukovateľne* subjektívnou. Tento fakt ju následne, ako tvrdí Searle, premieňa na *skutočnosť*.

S problémami metafyzického kritéria intencionality sa usilovali vysporiadať prívrženci *lingvistického prístupu*. D. Davidson napríklad, vo svojej filozofickej koncepcii charakterizuje udalosť ako mentálnu *m* len vtedy, ak *m* možno opísať výrazom alebo vetou, ktorá obsahuje mentálne sloveso. Mentálne slovesá sa podľa neho vyskytujú len v kontextoch, v ktorých bežné pravidlá substitúcie a existenciálnej generalizácie neplatia. Lingvistické kritérium pripisovania intencionality bolo podrobené kritike najmä z toho dôvodu, že a) nepokrýva javy, ktoré spadajú do kategórie zmyslových vnemov a b) umožňuje, aby sa akákoľvek udalosť považovala za mentálnu (za predpokladu, že existuje mentálna udalosť v časopriestorovom vzťahu ku každej inej udalosti).

Ako som naznačila v texte, filozofi požívajú kritériá mentálneho ako argumenty v prospech neredukovateľnej povahy stavov mysle

a vedomia. S neredukovateľnosťou sa spájajú ďalšie vlastnosti „vnútorných stavov“, ako napríklad neobjektivizovateľnosť a nevysloviteľnosť. Na zavádzajúcu povahu dištinkcie mentálne-fyzikálne vo svojich prácach opakovane upozorňoval L. Wittgenstein. Ontologizácia privlastňovacieho zámena „môj“, „náš“, „váš“ z jazyka bežnej skúsenosti sa podľa neho stala zdrojom odtrhania dát z prvej osoby od dát z tretej osoby, vytvárania ontologickej priepasti medzi myslou ako subjektívnou sférou a procesmi mozgu, organizmu ako čímsi objektívnym. Otázka o tom, O čom vypovedáme, ak vypovedáme o vnútorných stavoch a skúsenostiach, zostáva naďalej otvorená. Za jednu z najproblematickejších charakteristík mentálneho sa pokladá *mentálna kauzalita*, t.j. schopnosť myšlienok, intencií alebo želaní pôsobiť na telo (mozog). Tejto charakteristike mentálneho sa budeme venovať podrobnejšie v texte nasledujúcej kapitoly.

Odporúčaná literatúra

- Gáliková, S., Gál, E.: *Antológia filozofie mysle*. Bratislava, Kaligram, 2003, kap. V).
Davidson, D.: Mentálne udalosti. In: Čin, myseľ, jazyk. Bratislava: Archa, 1997.
Nagel, T.: *View from Nowhere*.
Searle, J.: *The Rediscovery of mind*. Cambridge: MIT Press, 1992.

III. Mentálna verzus fyzikálna kauzalita

Kľúčové slová: *anomálnosť mentálneho, kauzálne vylúčenie, fyzikálna uzavretosť, omyl v kategórii*

Gilbert Ryle, významný oxfordský filozof, jeden zo zakladateľov filozofie mysle spopularizoval interpretáciu Descartovej filozofickej koncepcie vzťahu mysle a tela ako dogmy „ducha v stroji“. Ryle označil Descartovu filozofiu mysle prívlastkom „oficiálna doktrína“, ktorá nazerá na človeka ako na bytosť „zloženú“ z tela a mysle (Ryle, 1949). Ľudské telá sa nachádzajú v priestore, podliehajú mechanickým zákonom a všetky telesné procesy možno pozorovať zvonku. Jedine Ja sám však môžem priamo nahliadať stavy a procesy svojej mysle. Človek, píše Ryle, akoby prežíval dve histórie: jednu tvorí to, čo sa deje v jeho tele a druhú to, čo sa deje v mysli. Udalosti prvej histórie sa odohrávajú vo fyzikálnom svete, udalosti druhej v mentálnom svete.

A práve absurdita oficiálnej doktríny viedla podľa Ryla k „dogme ducha v stroji“. Ako? Na ilustráciu uvádza nasledovnú anekdotu. Predstavme si, že turista navštívi Oxford so zámerom uvidieť Univerzitu. Sprievodca oboznamuje turistu s jednotlivými súčasťami univerzity, a to fakultami, knižnicami, múzeami, administratívnymi budovami a prilahlými pozemkami. Turista sa napokon spýta sprievodcu: A kde je Univerzita? Odpoveď znie: Univerzitu tvorí všetko to, čo ste už videl. Pointa vtipu spočíva v mylnom predpoklade turistu, ktorý predpokladal, že okrem Merton College, Christ Church, Ashmolean Museum zároveň jestvuje „Univerzita“

ako akási extra inštitúcia členmi ktorej sú všetky navštívené „jednotky“ (inštancie). Podľa Ryla sa filozofi mysle dopustili podobného omylu ako spomínaný turista, a to omylu v kategórii (category mistake) „vďaka“ ktorému sa človek stáva „duchom záhadne usadenom v stroji“. Zdrojom omylu v kategórii je pomyselná dichotómia mentálne – fyzikálne, kde sa slová mentalistického jazyka (viery, želania, myslenie, pocity) označujú nemechanistické procesy. Odtiaľto je už len krok k psychofyzickému problému.

Ako môže mentálny proces, napr. rozhodnutie, zapríčiniť priestorové pohyby? Descartes (pozri Descartes, 2002), tvrdí Ryle nepochopil logiku problému. Otázku, aké sú kritéria odlišenia inteligentného od neinteligentného správania nahradil otázkou, aký kauzálny princíp nám to zodpovie, ak vieme, že princíp mechanickej kauzality toho schopný nie je? Ak dva pojmy prináležia tej istej kategórii, možno vytvoriť konjunktívne propozície, ktoré ich zahŕňajú, napríklad možno povedať kúpil som pravú a ľavú rukavicu, ale nie, kúpil som pravú a ľavú rukavicu a pár rukavíc. Výraz „vyskytujú sa tu mentálne procesy“ neznamená to isté ako „vyskytujú sa tu fyzikálne procesy“. Povedať, že existujú mysle a telá teda neznamená hovoriť o dvoch druhoch „existencie“, ale o rôznych zmysloch slova „existovať“, ako napríklad v prípade „prílív narastá“ (the tide is rising) alebo „nádej narastá“ (hope is rising). Ak ľudia vypovedajú o svojich myšlienkach, pocitoch, nevypovedajú o záhadných entitách, ktorých výsledkom sú vonkajšie výpovede a aktivity, ale o *výpovediach a aktivitách samých*.

Predmetom filozofie mysle je „logická analýza výrazov“. Ak sa presunieme do súčasnosti, stav riešenia psycho-fyzického problému sa príliš nelíši od obrazu, ktorý kritizoval Ryle a jeho nasledovníci. Jadro problému, povaha mentálnej kauzality, zostáva otvorené. Teoretici sa neustále usilujú porozumieť téze o kauzálnej úplnosti fyzikálneho sveta, o tom, že „každý fyzikálny účinok má dostatočnú fyzikálnu príčinu“. História kauzálnych účinkov analyzovaná v teóriách a modeloch jednotlivých vedeckých disciplín nevyžaduje odvolávanie sa iné než fyzikálne príčiny. Pri vysvetľovaní

povahy a mechanizmov fungovania javov sa fyzikálny svet javí ako sebestačný a v tomto zmysle sa pokladá za „úplný“. To sa týka nielen javov, udalostí nachádzajúcich sa vo vonkajšom prostredí, ale aj procesov, stavov prebiehajúcich vo vnútri našich tiel a myslí. Každý aspekt správania človeka má, zjednodušene povedané, dostatočnú fyzikálnu príčinu, ktorá má takisto dostatočnú špecifickú fyzikálnu príčinu atď. Úplnosť fyzikálneho filozofi často identifikujú s „fyzikálnym determinizmom“, pričom je zrejmé, že úplnosť nemusí implikovať kauzálny determinizmus. Úplnosť nie je synonymická s „uzavretosťou“ (closure), t.j. dostatočná fyzikálna príčina je v súlade s tézou o tom, že „fyzikálna príčina sa javí dostatočná pre objektívnu pravdepodobnosť účinku“.

Z naznačeného problému interakcie sa vynára otázka naddeterminovanosti (overdetermination) – téza o neexistencii žiadnej systematickej naddeterminácie fyzikálnych účinkov. Postulovanie naddeterminácie pokladajú filozofi za podozrivé ak nie priamo za absurdné. Od úplnosti fyzikálneho a naddeterminácie sa dostávame k téze, podľa ktorej správanie človeka zapríčiňuje *nefyzikálna* myseľ. Pozícia dualistov vyúsťuje podľa niektorých filozofov do epifenomenalizmu, téze o fyzikálnej zapríčinenosti mentálneho s výnimkou „spätnej“ príčinnosti mysle. K radikálnejšiemu postoju sa radí paralelizmus, prístup podľa ktorého mentálne stavy (procesy) a fyzikálne stavy (procesy) prebiehajú paralelne bez akejkoľvek vzájomnej interakcie. Psychofyzický problém a mentálna kauzalita, resp. kauzalita mentálnych stavov sa obvykle spája s nasledovnými kauzálnymi vzťahmi: a) mentálne stavy sú zapríčinené stavmi sveta, b) mentálne stavy zapríčiňujú aktivitu, c) mentálne stavy zapríčiňujú iné mentálne stavy. Vysvetlenie toho, ako môžu mentálne stavy disponovať uvedenými vlastnosťami tvorí jadro problému *mentálnej kauzality*.

Fyzikalistické prístupy, ktoré identifikujú mentálne stavy s fyzikálnymi stavmi sa podrobujú ostrej kritike. Prečo zostáva daná otázka naďalej otvorená? Fyzikalizmus, ako upozorňujú filozofi, sa musí vysporiadať predovšetkým s dvomi problémami, a to s: a)

kauzálnou výlučnosťou a b) kauzálnou účinnosťou obsahu. V koncepcii J. Searla, napríklad, sú mentálne javy zapríčinené procesmi v mozgu a zároveň sa uskutočňujú v tomto systéme. Ako možno z tohto chápania mentálneho vyvodit' schopnosť mentálnych stavov kauzálnne pôsobiť na svoje podporné mechanizmy? Interakcia medzi myslou a telom (mozgom) je v Searlovom poňatí analogická vzťahu medzi tvrdosťou a H₂O. Tak ako je tvrdosť emergentnou makrovlastnosťou vody, je myseľ (mentálne) emergentnou makrovlastnosťou mozgu. Kauzálnno-emergentnú vlastnosť mysle možno podľa Searla vyvodit' z kauzálnneho pôsobenia medzi neurónmi. Kauzálnne pôsobenie intencionálnych stavov na mozog je dané kauzálnou neredukovateľnosťou mentálneho na fyzikálne. J. Eccles () sa na rozdiel od J. Searla pri riešení vzťahu myseľ – telo prikláňa k silnej dualisticko-interakcionistickej hypotéze.

V koncepcii Ecclesa seba-vedomá myseľ (self-conscious mind) predstavuje nezávislú entitu, ktorá je „aktívne zapojená do dekódovania z centier v moduloch spojovacích častí dominantnej cerebrálnej hemisféry“. Seba-vedomá myseľ „vyberá“ z týchto centier informácie, ktoré sú predmetom „jej“ záujmu, a integruje svoj výber do jednotnej povahy vedomej skúsenosti. Tézu o nezávislej existencii seba-vedomej mysle zdôvodňuje Eccles faktom jej spätnej väzby na neuronálne centrá plnením interpretatívnej a kontrolnej funkcie ponad neuronálnymi dejmi. D. Davidson (1997) sa s otázkou mentálnej kauzality vyrovnáva vo svojej široko diskutovanej koncepcii *anomálneho monizmu*. Monizmus v jeho koncepcii sa opiera o tézu, podľa ktorej sú všetky udalosti (events) v realite fyzikálne, mentálne udalosti sú mentálne len potiaľ, pokiaľ sú ako mentálne opísané. Mentálne udalosti sú síce fyzikálnymi udalosťami, ale nemajú čisto fyzikálnu explanáciu. Fakt, že výklad mentálnych udalostí nespadá pod fyzikálne zákony, je podľa Davidsona prejavom *anomálnosti* mentálneho.

Argument *anomálneho monizmu* spočíva v pokuse zladiť nasledujúce tri princípy: 1. princíp kauzálny interakcie, na základe ktorého niektoré mentálne udalosti interagujú s fyzikálnymi

udalostami, 2. princíp nomologického charakteru kauzality, toho, že udalosti vo vzťahu príčiny a účinku spadajú pod striktné deterministické zákony, 3. anomálnosť mentálneho, tézu, podľa ktorej neexistujú striktné deterministické zákony, na základe ktorých možno explikovať a predikovať mentálne udalosti. V Davidsonovom prístupe sa stala kľúčovou mylná domnienka, podľa ktorej fyzikálna veda nie je schopná vysvetliť intencionálne správanie a slobodné konanie.

Dichotómiu mentálne – fyzikálne, problém vzťahu myseľ-telo, pokladá za prekonanú vo svojej teórii troch svetov K. Popper (). Podľa Poppera žijeme vo svete fyzikálnych telies (svet 1), jedným z ktorých sme aj my sami. Ak sa však s niekým rozprávame, neobraciame sa len na jeho telo, ale aj na jeho myseľ. Myseľ – myšlienky, pocity, predstavy, nálady vytvárajú svet 2 – svet subjektívnej skúsenosti. Vzťah oboch svetov nie je možné podľa Poppera pochopiť, ak nepripustíme existenciu ďalšieho sveta – sveta 3, sféry produktov našej mysle (teórií, jazyka, argumentov, umeleckých diel). Ak s niekým hovoríme, vydávame zvuky, ktoré sú fyzikálnymi udalosťami a tie detekujeme pomocou uší ako detektorov tlakových vln. Okrem zachytávania sme však podľa Poppera schopní tieto vlny *dekódovať* – počuť zvuky s istým významom. Sprostredkovateľom medzi objektívnou skutočnosťou – svetom 1 a svetom 3 – svetom produktov mysle je svet subjektívnej skúsenosti – svet 2. Svet 3 umožňuje vysvetliť interakciu sveta 2 so svetom 1, pretože svoje teórie o vlastných psychologických stavoch neustále konfrontujeme, kritizujeme pomocou racionálnych argumentov. Niektorí filozofi konštatujú aj v súčasnosti existenciu *kognitívnej asymetrie* medzi stanoviskom prvej a tretej osoby. Stav mysle ako kvality organizmu „vyzerajú“ inak znútra a zvonka. Znútra vnímame svoj intímny mentálny život, skúsenosť v podobe myšlienok, predstáv, vier, bolesti, ktoré opisujeme mentalistickým jazykom (jazyk bežnej skúsenosti). Zvonka pozorujeme neuronálne oscilácie a prejavy správania, ktoré opisujeme fyzikalistickým jazykom (jazyk vedy). Akoby odveké úsilie preklenúť priepasť medzi domnele striktno

oddelenými sférami, mentálnou a fyzikálnou bolo márne. V súčasnosti máme k dispozícii viacero inšpiratívnych filozofických prístupov a modelov, ktoré odolávajú pretrvávajúcim konceptuálnym a metodologickým problémom. Uplatňovanie najnovších vedeckých technológií a poznatkov prispieva k postupnému odbúraniu psychofyzického problému a k porozumeniu našej vlastnej mysle ako aj mysle a správania druhých.

Odporúčaná literatúra

- Davidson, D.: Mentálne udalosti. In: *Čin, myseľ, jazyk*. Bratislava: Archa, 1997.
Popper, K.: *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa, 1995.
Ryle, G.: *The Concept of Mind*. London: Hutchinson, 1949.
Searle, J.: *The Rediscovery of Mind*. Cambridge: MIT Press, 1992.

IV. Mentálny obsah reprezentácií

Kľúčové slová: *propozičné postoje, mentálny obsah, kauzálna rola, teleológia, funkcionálna rola*

Ľudia disponujú myšlienkami, presvedčeniami, želaniami, ktoré sa môžu týkať vecí, stavov a takisto konania. Vo filozofii mysle sa myšlienkam a presvedčeniam pripisuje status mentálnych stavov, ktoré sú o veciach, resp. *reprezentujú* veci špecifickým spôsobom. Sme šťastní, pretože máme narodeniny, želáme si, aby sa nám vydarila naplánovaná oslava. To, o čom je naše pociťované šťastie a želanie sa v teórii mysle nazýva *obsahom* mentálneho stavu, t.j. pociťovania a želania. Stav, ktorý je obsahom príslušného mentálneho stavu sa často označuje ako *propozícia*.

Podľa B. Russella mentálne stavy s obsahom predstavujú *propozičné postoje*, teda vety s podradovacou spojkou „že“ nasledujúcou po slovese. Napríklad, Máriine presvedčenie, že koberec je široký 2 metre je o koberci, reprezentuje koberec, ktorý je široký dva metre. Ak sa ukáže, že koberec je v skutočnosti široký dva metre, obsah Máriinho presvedčenia bude pravdivý. V prípade odlišného presvedčenia, obsah iného mentálneho stavu nemusí byť pravdivý. Ak je Mária presvedčená, napríklad, že sneh je čierny, obsah jej presvedčenia je nepravdivý.

V súvislosti s *obsahom* mentálnych stavov sa dostávame k zásadnej otázke mentálnej a/alebo fyzikálnej povahy daného stavu. Prívrženci teórie identity predkladajú hypotézu o fyzikálnej povahe stavov mysle vrátane obsahu príslušných stavov. Ak by sa

napríklad viery identifikovali so stavmi mozgu človeka, potom by aj stavy mozgu boli o veciach. Ako však môže byť stav mozgu „kohosi“ o koberci? Zodpovedať túto otázku, ktorá tvorí jadro *problému (mentálneho) obsahu* sa pokúšajú viaceré teórie. Z reprezentatívnych teórií obsahu spomeniem nasledovné: a) teória podobnosti, b) kauzálna teória, c) teleologická teória, d) teória J. Fodora, e) teória funkcionálnej roly. Podľa zástancov *teórie podobnosti*, vaše myšlienky o mačke sú o mačke preto, lebo sa podobajú skutočnej mačke. Vaše myšlienky o X sú o X, pretože sa podobajú na X.

V akom zmysle sa myšlienky podobajú na veci? Problém je v tom, že všetky veci sa v istom zmysle podobajú na iné veci. Na druhej strane jestvujú obsahy myšlienok, ktoré vôbec nevykazujú podobnosť v rámci zrakovej skúsenosti. Myšlienky môžu byť o medzinárodných vzťahoch, o rôznych abstraktných objektoch alebo o triede objektov, ako sú napríklad myšlienky o triede vlkov. Teória podobnosti bola vzhľadom na svoju slabú explanačnú silu podrobená viacerým kritickým námietkam. Ďalšia, *kauzálna teória obsahu* sa usiluje vysvetliť obsah myšlienok o mačke tým, že dané myšlienky pokladá za *zapríčinené* mačkou. Vaša myšlienka o Xs je myšlienkou o Xs, pretože: a) vašu myšlienku zapríčinilo X a b) myšlienku o Xs zapríčinilo výlučne Xs. Kauzálna teória obsahu tvorila pomerne dlho súčasť komputačnej teórie mysle. Podľa uvedenej teórie myšlienku „Jana má rada mačky“ tvoria primerane zoskupené mentálne symboly. „Jana“ je meno mentálneho symbolu, ktorý je o Jane a „mačka“ je mentálny symbol, ktorý je o mačke. Kauzálna teória obsahu teda tvrdí, že „mačka“ je o mačke, pretože „mačka“ je zapríčinená výlučne mačkou. Spomedzi viacerých námietok voči tomuto prístupu vystupuje tzv. problém *disjunkcie* vyplývajúci z faktu, že pri identifikácii objektov sa neraz mýlime (napríklad tieň stromu pokladáme za osobu).

V bežnej skúsenosti zväčša skonštatujeme, že sme sa zmýlili, napríklad v tom, keď sme tieň stromu pokladali osobu. Prívrženec kauzálnej teórie obsahu by však tvrdil, že *správne identifikoval* „tieň stromu“ ako tieň stromu alebo osobu. *Teleologická teória*

obsahu vychádza z myšlienky o význame *biologickej funkcie*. Biologická funkcia orgánu, spočíva v účinnosti daného orgánu, teda v tom, čo robí. Napríklad biologickou funkciou oka je vidieť, pretože našim predkom umožnila lepšie sa adaptovať na prostredie, t.j. reprodukovať sa a prežiť. V rámci *teórie funkcionálnej roly* sa mentálne stavy chápu ako stavy zohrávajúce príčinnú, funkcionálnu rolu. Všetky črty mentálneho stavu M sú podľa zástancu tohto prístupu zapríčinené kauzálnymi silami, ktoré M vykazuje. Obsahu M je determinovaný jeho kauzálnou rolou, napríklad presvedčenie Jany, že dnes je štvrtok zapríčinilo jej ďalšie presvedčenie, že zajtra bude piatok. Presvedčenie, že zajtra bude piatok spolu s presvedčením, že piatok je deň výplaty zapríčinilo presvedčenie, že zajtra, teda v piatok bude výplata, a teda čas vhodný na nákup darčiekov. Podľa teórie funkcionálnej roly obsahu mentálnym stavom pripisujeme obsah na základe toho, že mapujeme inferenčnú sieť na kauzálnu sieť. Popri kauzálny sieti, v ktorej sa nachádzajú mentálne stavy sa predpokladá existencia inferenčnej siete, v ktorej je obsah presvedčení zakotvený.

Spolu s otázkou povahy obsahu vo filozofii myslí pretrvávajú diskusie o existencii tzv. *širokého* a *úzkého* obsahu mentálnych stavov. Diskusiu inicioval americký filozof Hilary Putnam vo svojom populárnom myšlienkovom experimente „Zem-dvojča“ (Twin-Earth). Experiment vychádza z úvah o Márii, ktorá uvažuje často o vode, a keďže voda je H₂O, vždy keď Mária myslí na vodu, myslí na H₂O. Predstavme si, že v inej časti vesmíru existuje planéta takmer identická so Zemou, Zem-dvojča a na nej žije Mária takmer identická s Máriou, Mária-dvojča. Zem-dvojča je identická so zemou na atomárnej úrovni a to isté platí pre Máriu-dvojča. Jediný rozdiel spočíva v tom, že zatiaľ, čo tekutina vytekajúca z vodovodného kohútika alebo v jazere je H₂O, na Zemi-dvojčati je tekutina vytekajúca z vodovodného kohútika alebo v jazere XYZ. Navyše H₂O sa na nerozpoznanie podobá na XYZ. Teraz sa zamyslime nad myšlienkami Márie-dvojčati o tekutine na Zemi-dvojčati. Máriine myšlienky o tekutine na Zemi sú o H₂O; je však nemožné, aby

Mária-dvojča myslela na H₂O. Nikdy nevidela ani nepila H₂O, keď na Zemi-dvojčati myslí Mária-dvojča na tekutinu, myslí na XYZ. Obsah myšlienok Márii o tekutine sa líšia od obsahu myšlienok Márii-dvojčaťa o tekutine. To, čo je na danom prípade podľa viacerých filozofov provokatívne je fakt, že zatiaľ čo Mária a Mária-dvojča majú identické mozgy, ich myšlienky majú odlišné obsahy. Uvedené sa interpretuje ako argument v prospech tézy, podľa ktorej obsah nášho myslenia nie je úplne determinovaný stavmi mozgu; je možné, že dvaja ľudia s identickými stavmi mozgu majú myšlienky s odlišnými obsahmi.

V tomto kontexte sa vynára problém tzv. širokého a úzkého obsahu. Podľa prívržencov *externalizmu*, Máriine viery o tekutine majú odlišný široký obsah vo vzťahu k vieram Márii-dvojčati o tekutine. Obsahy vier sú široké nakoľko sa líšia vďaka tomu, čo prebieha vo (vonkajšom) svete, a nie toho, čo prebieha v mozgu oboch Márií. V istom zmysle však môžeme hovoriť o obsahoch vier Márii a Márii-dvojčaťa ako o rovnakých. Mária verí, že by každý deň mala vypiť dva poháre vody a vyjadri to nasledovne „mala by som vypiť dva poháre vody denne“. Mária-dvojča vyjadri svoju vieru takto „mala by som vypiť dva poháre vody denne“. Mária aj Mária-dvojča sa budú správať rovnako – vypijú dva poháre vody denne a navyše budú pociťovať to isté vo vzťahu k tekutine nazvanej „voda“. Zdá sa teda, že obe disponujú rovnakými vierami o tekutine. Identita vier však implikuje identitu obsahov. Ak je zmysluplné, aby Mária aj Mária-dvojča mali rovnaké viery o tekutine, potom je zmysluplné aj to, že ich viery o tekutine majú rovnaké obsahy – ide o tzv. *úzky* obsah.

V bežnej skúsenosti zvykneme pripisovať viery na základe širokého obsahu, viery identifikujeme v pojmoch, ktoré sú vonkajšie voči ich nositeľovi. Otázne je, či má aj psychológia ako vedecká disciplína rozlišovať viery na základe *úzkého* obsahu. Predstavme si, že by Mária odcestovala na Zem-dvojča a jej želanie vypiť dva poháre vody denne budeme interpretovať z pohľadu úzkého obsahu. Môžeme predpokladať, že zatiaľ, čo sa Mária nachádza na Zemi-dvojčati, vypije dva poháre tekutiny denne, t.j. vypije dva poháre

XYZ. Ak by sme interpretovali uvedený prípad z perspektívy širokého obsahu, potom by želanie vypiť dva poháre vody denne bolo želaním vypiť dva poháre H₂O denne. To by znamenalo, že Mária vypije na Zemi-dvojčati denne dva poháre H₂O. To je však nemožné, keďže vieme, že na Zemi-dvojčati sa žiadna H₂O nenachádza. Keďže vedecká psychológia sa zaoberá predikciou správania, zdá sa, že viery by mala rozlišovať na základe úzkeho obsahu.

Jedným z pokusov vysporiadať sa z naznačenými problémami bolo zavedenie pojmu *nekonceptuálneho obsahu*. Do analytickej filozofie ho zaviedol Gareth Evans (Evans, 1982) na vyjadrenie myšlienky, podľa ktorej pri spracúvaní informácií sa obsah pokladá za pôvodne nevedomý, do vedomia vstupuje až vtedy, keď slúži ako vstup pre myslenie a používanie pojmov systému. Myšlienka o reprezentovaní sveta nezávisle od konceptuálneho aparátu mysliaceho inšpirovala viacerých filozofov.

Na úrovni osoby ju ilustroval Tim Crane ilúziou vodopádu (Crane, 1988). Ilúzia vodopádu podľa Cranea poukazuje na existenciu skúsenosti s protichodným obsahom, a preto v tomto prípade nemožno hovoriť o konceptuálnom obsahu, pretože ten predpokladá konzistentnosť. Najintenzívnejšia diskusia o pojme nekonceptuálneho obsahu prebehla v rámci filozofie vnímania. Podľa zástancov daného prístupu špecifikácia obsahu pri vnímaní môže závisieť aj od toho ako vnímajúci reprezentuje svoje okolie i keď používa pojmy, ktoré organizmus nemusí vykazovať.

Východiskom úvah o nekonceptuálnom obsahu je pojem konceptuálneho obsahu, ktorého paradigmatickým príkladom sa stali propozičné postoje, ako napríklad presvedčenia alebo želania. Zastávať propozičný postoj predpokladá mať istý vzťah k obsahu (myšlienke alebo propozícii). Obsah tvorí to, čo je predmetom presvedčenia, želania, pričom propozičné postoje sú zamerané výlučne na špecifické objekty, vlastnosti a vzťahy. Vo všeobecnosti platí, že len určitý spôsob charakterizácie týchto objektov, vlastností a vzťahov môže špecifikovať obsah relevantných propozičných postojov. Následne sa vynára otázka, aké podmienky platia pre špecifikáciu

obsahu propozičných postojov za predpokladu, že sa rešpektuje spôsob akým subjekt vymedzuje pravdivostné podmienky relevantného postoja? S rozmanitými typmi odpovedí na túto otázku sa budeme zaoberať v nasledujúcom texte.

Odporúčaná literatúra

Crane, T.: Concepts in Perception. In: *Analysis* 48 (June): 150-53, 1988.

Evans, G.: *The Varieties of Reference*. Oxford: Oxford University Press, 1982.

Putnam, H.: *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers, vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.

V. Poškodená myseľ

Kľúčové slová: „rozštiepený mozog“, lézie, akinetický mutizmus, autizmus, lucidita

Na konci 19. storočia sa železničnému predákovi Pineasovi Cageovi prihodila tragická nehoda (Damasio, 2000). Počas kontroly zaseknutého odpalovacieho zariadenia pri stavbe tunela mu prednou časťou lebky preletela asi jeden meter dlhá kovová tyč. Cage nehodu akoby zázrakom prežil, ale už to nebol „ten“ Pineas, ktoré poznali jeho najbližší, priatelia a kolegovia. V dôsledku ťažkého poškodenia lebky a mozgu (prefrontálne laloky na spodnej a vnútornej ploche oboch hemisfér) sa osobnosť Cagea zmenila po stránke citovej, rozumovej a následne sa zmenilo jeho celkové správanie. V práci vykazoval deficit pri rozhodovaní a plánovaní činov, často menil povolanie a vo vzťahu k rodine uňho došlo k výraznému narušeniu emocionálnych vzťahov. Prípade Cagea očividne podporuje tézu o prirodzenej povahe vnútorného sveta človeka, jeho existenčnú a funkčnú previazanosť na neurónovú aktivitu mozgu. Zároveň svedčí o úzkej prepojenosti medzi domnele oddelenými stavmi, akými sú rozum a emócie alebo myšlienky a pocity.

Poškodenia jednotlivých stavov mysle súvisia vo všeobecnosti s poškodením špecifických funkcií nervového systému. Príčiny poškodení sa zhruba delia na vnútorné a vonkajšie. K vonkajším faktorom patria rôzne fyzikálne (úrazy), chemické (nedostatok výživy, drogy) a biologické (baktérie, vírusy) mechanizmy. V nasledujúcom texte sa zameriam na vybrané poškodenia stavov mysle v klinickej

praxi, predovšetkým v medicíne (psychiatria, neurológia). K zintenzívneniu výskumu pôvodu a spúšťacích mechanizmov psychických ochorení prispeli novovznikajúce disciplíny ako napríklad kognitívna neuropsychiatria, neuropsychológia, kognitívna psychológia atď.

Ďalší míľnik v skúmaní povahy mysle predstavoval pokrok v neurotechnológiách, ktorý kulminoval v Spojených štátoch v 90. rokoch 20. storočia „dekádou mozgu“. Zavedenie zobrazovacích metód do medicíny prispelo k porozumeniu patofyziológii domnele „čisto“ psychických chorôb. Revolučnosť zmeny „optiky“ na poškodenú myseľ možno ilustrovať na neblahom prenasledovaní „čarodajnic“. Podľa „starej optiky“ by sa napríklad správanie ženy, ktorá sa zmieta na zemi v kŕčoch, má penu okolo úst a vykrikuje diagnostikovalo ako posadnutosť démonom alebo prejav bosoráctva. Podobné prejavy správania z pohľadu modernej medicíny prítomnosť rôznych symptómov a typov psychických ochorení, napríklad hystérie, schizofrénie alebo epilepsie.

V súčasnosti tvorí terapiu a liečbu kombinácia farmakologických, fyzikálnych a celého radu psychoterapeutických prístupov. K „spúšťacím faktorom“ psychických ochorení pribudli okrem životných udalostí, sociálnych faktorov, aspektov osobnosti, biologické faktory (anatomické abnormality mozgu), genetické faktory (problém príbuzenských vzťahov), poruchy neurotransmisie atď. Psychické ochorenia sa delia na organické a neorganické duševné poruchy, zvláštnu skupinu tvoria poruchy osobnosti. Pri organických psychických ochoreniach sa za príčinu ochorenia pokladá organické poškodenie mozgu, CNS alebo zistiteľné morfológické zmeny (napríklad, demencia).

V rámci psychických porúch sa rozlišuje množstvo typov z rozmanitých hľadísk. Ide napríklad o choroby vyvolané účinkom psychoaktívnych látok (ópium, kanabín, sedatíva, hypnotiká), neurotické, afektívne poruchy, poruchy príjmu potravy atď. K špecifickým typom psychických ochorení sa radia poškodenia vedomia. Za normálnych okolností je vedomý organizmus bdely, vníma

podnety z prostredia a správa sa primerane kontextu a našim očakávaniam. Vedomie u zdravého jedinca charakterizuje *lucidita* (jasnosť vedomia, z lat. *lux, lucis*, svetlo) a *vigilita* (bdelosť, z lat. *vigilare, bdiet'*). Základom pre zachovanie plného vedomia je aktivita mozgovej kôry generovaná retikulárnou formáciou tvorenou nervovými bunkami v mozgovom kmeni. Vo všeobecnosti sa vedomie spája s takými charakteristikami ako napríklad bdelosť, minimálna pozornosť, krátkodobá pamäť, emócie, senzomotorické reakcie. V klinickej medicíne (psychiatrii, neurológii) sa zmeny vedomia delia na fyziologické (spánok, hypnóza) a patologické (kvantitatívne a kvalitatívne).

Ku *kvalitatívnym* poruchám vedomia sa radí napríklad delírium, obnubilácia, poruchy idiognózie, demencia atď. *Delírium* (lat. *delilare*, vybočiť z brázd) sa prejavuje ako porucha pozornosti a orientácie vlastnou osobou, časom alebo miestom. Ochorenie charakterizuje zmätený obsah psychickej činnosti, môžu sa objavovať ilúzie a halucinácie. *Obnubilácia*, mráкотný stav (lat. *omnubila-re, zatemniť*) sa vyznačuje náhle vznikajúcou a končiacou zmenou vedomia podobnou snu alebo zautomatizovanej aktivite, ktorú si chorý zväčša nepamätá. Pacient je neprítomný duchom, vykonáva necielené pohyby. Pri poruchách *idiognózie* (sebaidentifikácie) pacient vníma vlastné zážitky a pocity ako cudzie. Dochádza napríklad k depersonalizácii často sprevádzanej stratou emócií, pocitom cudzosti vlastného tela a jeho častí.

Kurióznym prípadom odcudzenia vlastného tela ilustruje zo svojej klinickej praxe O. Sacks (1993). Uvádza príbeh mladej ženy, ktorá bola nanajvýš psychicky a fyzicky zdatná. Žila plným a zaujímavým životom až do chvíle, keď sa mala podrobiť operácii žľazníka. Pred operáciou sa u nej objavili príznaky poruchy nášho „šiesteho zmyslu“ propriocepcie. Pacientka prestala vnímať svoje ruky, nohy a postupne stratila schopnosť pociťovať svoje vlastné telo, akoby bola „odhmotnená“. Ukázalo sa, že za stratu tohto dôležitého zmyslu zodpovedá akútny zápal nervov (akútna polyneuritída). Stratový zmysel bolo potrebné nahradiť iným zmyslom podieľajúcim sa

na vedomí vlastného tela. Pacientka napokon kompenzovala svoje poškodenie zrakom, pomyselné „oči tela“ nahrádzala vlastným zrakom a začala žiť nový život s vypätím spôsobeným neustálym pozorovaním svojich údov.

Ďalším frekventovaným ochorením najmä u starších ľudí je *demencia* vyznačujúca sa progresívnym zhoršovaním pamäti a viacerých kognitívnych schopností, akými sú napríklad reč, poznávací schopnosť, pohybové aktivity, plánovanie atď. Damasio uvádza prípad pacientky Emily, ktorá trpela *prosopagnóziou* – poškodením v dôsledku ktorého nerozpoznávala v zrkadle svoju tvár. Zachovanú mala bdelosť, pozornosť, emócie aj pocity a na magnetofónovej páske bola schopná rozpoznať svoj hlas. Relevantnosť pociťovania pri rozhodovaní ilustruje prípad pacienta E. trpiaceho tzv. *efektom prerušenia*. Dáta z neurobiologických štúdií ukazujú, že ak sa „odpojí“ premýšľanie od pocitov, rozhodnutia sa stávajú pre osobu nevýhodné. Pacientovi E. odstránili nádor na mozgu (ventromediálna oblasť predných lalokov), čo mu zanechalo bilaterálne lézie. Po zákroku sa zotavil, jeho stav sa zdal normálny, dosahoval dobré výsledky v IQ testoch a sám sa nestožoval. V bežnom živote však badať viditeľné zmeny, ktoré sa prejavili, napríklad, neskorými príchodmi do práce alebo nedokončením jednoduchých úloh. Jeho osobný život sa rozpadal v dôsledku prerušenia spojenia medzi emóciami a usudzovaním. Na otázku, čo má robiť, odpovedal síce správne, ale jeho správanie protirečilo jeho vlastnému presvedčeniu. Napríklad, po predvedení šokujúcich obrázkov zostala galvanická odpoveď kože bez odozvy, ale na otázky odpovedal emocionálne normálne. Skutočnosť, že rozum (racionalita) nie je nezávislý od emócií potvrdzujú aj tí dospelí, ktorí prežili prefrontálne lézie pred 16. mesiacom života. V IQ testoch dosahujú normálne výsledky, ale porucha sa prejavuje v sociálnom správaní a morálnom zvažovaní.

Spomedzi množstva typov poškodení vedomia a mysle človeka spomeniem ojedinelý prípad autistickej vedkyne Temple Grandin. Odmalička bola Temple ťažko zvládnuteľné až násilnícke dieťa, svoj život charakterizovala ako večný chaos. Vo veku troch rokov jej

diagnostikovali autizmus s Aspergerovým syndrómom a hrozilo jej doživotné umiestnenie v ústave. Jej ochorenie sa prejavovalo vnútornou sklúčenosťou a neschopnosťou vcítiť sa do myslenia druhých. Vytvorila si tak svoj vlastný svet ako bariéru pred problematickým nadväzovaním sociálneho a emocionálneho kontaktu s druhými. Napriek nezvratnej diagnóze vhodnou liečbou a rehabilitáciou sa z Temple stala odborníčka v oblasti biológie a inžinierstva. So svojím ochorením sa naučila žiť, písať o ňom, čím spochybnila tradičné predstavy o tomto neľahkom ochorení mysle a ja (Grandin, 2010).

Ku *kvantitatívnym* poruchám sa podľa rozsahu poškodenia vedomia radí napríklad: syndróm uzamknutia, akinetický mutizmus, somnolencia, sopor, perzistentný vegetatívny stav, kóma. Pri „*syndróme uzamknutia*“ (locked in syndrome) prebieha cyklus spánok/bdelosť, pacient trpí, nie je schopný vôľového pohybu tela (okrem pohybu očí, mrkania), vedomie je zachované. *Akinetický mutizmus* (*akinesia* – absencia pohybu, *mutizmus* – absencia reči) sa vyznačuje „neutrálnym výrazom“, absenciou emócií, zmyslu pre ja. Pacient môže síce vykazovať nízkoúrovňovú pozornosť, no nekomunikuje. Pri *perzistentnom vegetatívnom stave*, sa zachováva cyklus spánok/bdelosť, narušená je minimálna pozornosť. Pacienti sú počas tohto stavu v bezvedomí, sú schopní regulovať teplotu tela a zdoľávajú infekciu. Dýchajú, prežívajú a trávia potravu, môžu sa usmiať alebo vykriknúť, prežívajú tzv. „kognitívnu smrť“. Netrpia, t.j. neprežívajú vedomú skúsenosť. *Kómu* (hlboké bezvedomie) charakterizuje necielená alebo žiadna reakcia na bolesť. Cyklus spánok/bdelosť absentuje, pacient netrpí, dýchanie je utlmené, klesá úroveň látkovej výmeny v mozgu. K objasneniu vzniku, priebehu a liečby poškodenej mysle významne prispeli poznatky získané novými metodologickými postupmi z: a) experimentálneho výskumu pacientov so syndrómom *rozštiepeného mozgu* (split-brain), b) skúmania jednostranných lézií mozgu a c) výskumu aktivity mozgu u zdravých jedincov.

V 40. rokoch 20. storočia sa pacientom s epilepsiou chirurgicky prerušovali spojenia medzi hemisférami, aby sa zabránilo šíreniu epileptického ložiska do opačnej hemisféry. Výsledkom preťatia

200 miliónov nervových vlákien *arey – corpus callosum* spájajúcej obidve hemisféry mozgu bola neschopnosť hemisfér komunikovať navzájom. Vieme, že u zdravých jedincov nervové vlákna spájajúcich obe hemisféry zabezpečujú informačné prepojenie hemisfér a koordináciu výslednej odpovede (napríklad, aby pravá ruka nerobila niečo v protiklade s ľavou). Synchronizácia mozgových funkcií zabráňuje duplicitu alebo konfliktu dvoch nezávislých pracovných modulov v dvoch mozgových hemisférach. Po vykonaní spomínaného chirurgického zákroku sa pri bežnom vyšetrení u pacientov neobjavili príznaky poškodenia mozgových funkcií. Ak sa však vykonali špeciálne zostavené experimenty, v ktorých sa sensorické vnemy prezentovali oddelene do každej polovice mozgu a následne sa požadovala od pacienta činnosť (písanie, kreslenie) kontralaterálnou rukou, zistili sa rozdiely vo funkciách obidvoch hemisfér.

V 50. rokoch 20. storočia sa aj operácie na experimentálnych zvieratách stali východiskom pre súčasnú koncepciu funkčnej hemisferickej špecializácie, za ktorú získal Roger Sperry (Sperry, 1961) v roku 1981 Nobelovu cenu. Zistilo sa, že aj keď je každá polovica mozgu schopná samostatne prijímať informácie, učiť sa, pamätať si a pociťovať, mozog zdravého človeka tvorí z funkčného hľadiska harmonický celok a obidve hemisféry pracujú súčasne a komplementárne. Rozdiely sú len v spôsobe, akým každá z nich spracúva prijímanú informáciu. Z tohto dôvodu nie je opodstatnené hovoriť o dominancii či subordinácii niektorej z dvoch polovic mozgu, ale skôr o špecifickej delbe práce zabezpečujúcej jednotu vykonávaných funkcií. Ľavá hemisféra je u väčšiny ľudí špecializovaná na rečové funkcie, riadenie komplexných vôľových pohybov, čítanie, písanie a aritmetiku. Pravá hemisféra sa špecializuje najmä na nerečové funkcie, komplexné spracovanie zrkových, sluchových a hmatových podnetov a na priestorové vnímanie. Človeka s jednou poškodenou hemisférou charakterizuje prevaha pracujúcej hemisféry, pretože v normálnom stave fungovania oboch jedna hemisféra brzdí aktivitu druhej. Pri vyradení ľavej hemisféry vzniká porucha percepcie a produkcie reči. Okrem fonetických

a verbálnych ťažkostí badať chudobnú slovnú zásobu a absenciu slov označujúcich abstraktné pojmy. Reč si však uchováva emocionálnu výraznosť aj intonáciu, podľa ktorej pacient hodnotí aj reč iných. Aktívne vníma nerečové zvuky, ľahko si pamätá melódie, problémy sa objavujú pri teoretickom a abstraktnom myslení, kedy subjekt ťažko analyzuje vlastné dojmy a logicky ich nedokáže spojiť. Pri poškodení pravej hemisféry síce nevzniká porucha rečových funkcií, reč však stráca intonáciu a citové zafarbenie. Pacient má problémy s vnímaním nerečových zvukov, ťažko rozpoznáva hlas aj známeho človeka a nedokáže rozlíšiť mužský a ženský hlas. Sprievodným javom sú ťažkosti s orientáciou v priestore (neschopnosť orientovať sa v známom priestore, vrátane domáceho prostredia) a s pamäťou (nepamätá si tváre, pamätá si mená). V rámci split-brain experimentov, významnú rolu zohral prípad pacienta W.J., vojnového veterána, ktorý podstúpil *komisurotómiu* v roku 1961. Po operácii sa zotavil, objavila sa však uňho jedna zaujímavá zmena. Pri prezentovaní zrakovej informácie ľavej, dominantnej hemisfére nemal problém s jej pomenovaním a opísaním. Ak sa rovnaká informácia prezentovala pravej hemisfére, pacient W. J. tvrdil, že nevidí nič. Ako je to možné? Nezvyčajný bol fakt, že pravá hemisféra bola schopná toho, čo nezvládala ľavá hemisféra.

Napríklad, preukázali sa významné rozdiely medzi schopnosťou hemisfér vyriešiť úlohu s kockami, ktorá spočívala vo vytvorení vzoru podľa predlohy. Pred operáciou bol pacient schopný pravou rukou napísať vety a zároveň nakresliť geometrické tvary. Po operácii nebol schopný naaranžovať pravou rukou štyri červené a biele kocky do jednoduchého vzoru. Chirurgický zákrok oddelil špecializované systémy v pravej hemisfére od motorického systému v ľavej hemisfére, ktorá kontroluje pravú ruku. Úlohu, ktorú mal vykonať s pravou rukou nebol schopný vykonať nakoľko nebolo možné komunikovať motorický pokyn z izolovanej ľavej hemisféry. Ak sa však kocky prezentovali ľavej ruke, pacient rýchlo zaranžoval kocky do správneho vzoru. Uvedené jednoduché pozorovanie podporilo myšlienku o špecifickej lateralizácii centrálného nervového

systému (Gazzaniga, 2002). Súčasný stav teoretizovania o povahe mysle vyžaduje sprehľadniť terminológiu a metodologické postupy používané pri diagnostike a terapii jednotlivých poškodení. V teórii, a teda aj vo filozofii mysle to predpokladá odbúrať staronové dichotómie, ako napríklad vedomé/nevedomé, mentálne/fyzikálne, slobodné/deterministické, organické/neorganické, racionálne/emocionálne atď.

Odporúčaná literatúra

- Damasio, A.: *Descartesův omyl*. Praha: Mladá fronta, 2000.
Eysenk, M., Keane, M.: *Kognitivní psychologie*. Praha: Academia, 2008.
Gazzaniga, M., Ivry, R., Mangun, G.: *Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind*. New York: W.W. Norton, 2002.
Sacks, O.: *Muž, který si pletl manželku s kloboukem*. Praha: Mladá fronta, 1993.

VI. Stav mysle a realita metafor

Kľúčové slová: *mentálne reprezentácie, metafora, realita, metaforický význam, analógia*

V predloženej kapitole poukážem na významnú rolu jazyka, ktorým vypovedáme o reprezentacionálnych stavoch ľudskej mysle. Prehľadanie metaforickej povahy jazyka o „vnútornom“ tvorí jeden zo základných zdrojov nedorozumení vysvetľovania mysle. Metafora a metaforický jazyk opisujú existujúce pociťované a prežívané stavy v reálnom svete.

„Něco se stalo, něco hrozného“, mumlala nemožne plochým hlasom. „Jsem začarovaná, jsem odhmotněná. Moje tělo se stratilo ...“. To sú slová Kristíny, mladej ženy, s ktorou sa vo svojej klinickej praxi stretol neurológ Oliver Sacks (1993). Kristýnu spoznal ako psychicky a fyzicky zdravú ženu, ktorá žila plným a zaujímavým životom. Osudnou sa pre ňu stala chvíľa, keď sa mala podrobiť operácii žľčníka. Pred operáciou sa u nej objavili príznaky poruchy „šiesteho zmyslu“ propriocepcie, schopnosti pociťovať vlastné telo. Kristýna prestala vnímať svoje ruky, nohy a postupne celé telo. Vyšetrenia preukázali, že stratu tohto dôležitého zmyslu spôsobil akútne zápal nervov (akútna polyneuritída). Zmiernenie následkov ochorenia sa hľadalo v nahradení strateného zmyslu iným zmyslom podieľajúcim sa na reprezentovaní vlastného tela. Pacientke sa podarilo kompenzovať svoje poškodenie, pomyselné „oči tela“ nahrádzala vlastným zrakom. Cenou za nový život však bolo vypätie spôsobené neustálym pozorovaním svojich údov. Vďaka intenzívnej

starostlivosti a rehabilitácii sa síce vrátila do bežného života, ale svoju identitu, vedomie reálnosti vlastného ja stratila navždy. Vo filozofii, psychológii a v kognitívnej vede sa reprezentácie vymedzujú rôzne, napríklad ako: podstaty, idealizácie, podstatné vlastnosti; zrak: obrazy sveta, zrkadlá štruktúry sveta; divadelné predstavenia; mapovania: geometrické entity, grafy, notová osnova; jazyk: interpretácie, propozície; médium komputácie, fyzikálno-chemické procesy.

Nositelom reprezentácií sa môže stať osoba, počítač, jazyk, propozícia, artefakty, obraz, objekty, neuróny atď. Povaha vzťahu medzi reprezentovaným a reprezentujúcim svetom sa v každom z uvedených typov reprezentacionálnych systémov pokladá za problematickú. S niektorými typmi reprezentácií prichádzame do styku každodenne. Jedálny lístok, index, obraz, mapa, notový zápis sa radia k *vonkajším* reprezentáciám, ktoré sa ďalej delia na obrazové a jazykové. *Obrazovú* reprezentáciu si môžeme predstaviť ako zobrazenie, napríklad starej ženy so špicatým klobúkom sediacej na metle s mačkou na pleci.

V našej kultúrnej tradícii toto zobrazenie reprezentuje bosorku – symbol zla a čarov. V dejinách umenia, a výtvarného umenia zvlášť, sa stretávame s dielami, ktorých význam zďaleka nie je jednoznačný, resp. dešifrovanie významu zobrazeného spôsobuje recipientovi ťažkosti. Stačí spomenúť *Zmiznutie Voltairovej busty* Salvadora Dalí, *Generálovu rodinu* Octavio Ocampo alebo *Milencov* René Magritta.

Ďalším rozšíreným typom sú *jazykové* reprezentácie, ktoré nadobúdajú podobu propozícií, výpovedí alebo interpretácií. V kognitívnej psychológii sa vzťah obrazových a jazykových reprezentácií skúma v súvislosti s riešením otázky vzťahu myslenia a jazyka, povahy „vnútornej reči“, mentálnych rotácií, reprezentácie poznatkov (Sternberg, 2002). K *vonkajším* jazykovým reprezentáciám môžeme takisto priradiť výpoveď Kristíny. Vzhľadom na ojedinelosť a povahu poškodenia by však, myslím, porozumenie jej významu nebolo vôbec jednoduché. Ešte obtiažnejší problém predstavuje popis či

zobrazenie výpovedí, ktoré si jedinec „hovorí v duchu“. Schopnosť pociťovať, prežívať alebo predstavovať si veci „mentálnym okom“ sa radí k vnútorným reprezentáciám. Tie sa schematicky členia na propozičné a analógové. Propozičné reprezentácie, podobné jazyku sú nositeľmi obsahov myslenia bez ohľadu na konkrétnu zmyslovú modalitu. Analogické reprezentácie sa realizujú v zrakových, chuťových, sluchových, kinestetických a iných predstavách. V rámci vnútorných reprezentácií sa stredobodom diskusií stala dichotómia fyzikálne verzus mentálne.

K fyzikálnym reprezentáciám sa radia fyziologické procesy, neurónová a synaptická aktivita atď. Fyziologickým štruktúram a špecifickým oblastiam mozgu sa pripisuje schopnosť reprezentovať svet a príslušný typ informácie. V súčasnej teórii o povahe ľudskej mysle je zastúpenie prívržencov tohto prístupu skôr minoritné. Schopnosť reprezentovať teoretici tradične pripisujú *mentálnym* reprezentáciám. Navyše, mentálne stavy zohrávajú rolu kauzálneho sprostredkovateľa medzi vnímaním a správaním jedinca.

Následne sa vynára problém reprezentacionálnej povahy mysle. V čom spočíva mentálnosť vnútorných reprezentácií? Majú myšlienky podobu reprezentácií? Sú reprezentácie obrazy alebo lingvistické znaky? Ako reprezentujeme okolitý svet, resp. svet nachádzajúci sa mimo našej hlavy? Ako sú v mysli organizované reprezentácie slov a symbolov? Ako vo vedomí reprezentujeme poznatky? Ako je napríklad možné, že si dokážeme predstaviť a opísať napríklad fotografie známych tvárí?

Je zrejmé, že žiadna z nich sa nenachádza v hlave (mysli) doslovne. Vzhľadom na to sa v mysli predpokladá existencia istej podoby mentálnej *reprezentácie* (niečoho, čo zastupuje čosi iné), toho, čo je nám o daných tvárach známe. Ak sa v bežnej skúsenosti nevieme alebo nechceme vyjadriť doslovne použijeme „obrazný“ alebo metaforický jazyk. Pomocou *metafory* dochádza k *prenášaniu* (z gréč., *metaferien*) významu „z jednej veci na druhú“ (slov, výrazov, viet), napríklad, „vojna je choromyselnosť“, „chirurg je mäsiar“, „manželstvo je cesta“ atď. Predstavitelia jednotlivých teórií metafory

zdôrazňujú medzi doslovným a metaforickým významom buď podobnosti alebo rozdiely, alebo oboje. V odbornej literatúre sa stretávame s rôznorodými názormi na postavenie a funkciu metafory v jazyku.

Za tradičný sa pokladá Aristotelov pohľad, ktorý videl medzi reprezentáciami v našej mysli a vonkajšími objektmi istú podobnosť. Metafora predstavovala analógiu na vyjadrenie toho, čo je na dvoch veciach podobné: „Metafora je prenesení jména na něco jiného, a to buď z rodu na druh, nebo z druhu na rod, nebo z druhu na druh, nebo podle analogie“ (1996, 97). Analógiu vymedzuje v zmysle toho, keď sa má druhé k prvému ako štvrté k tretiemu; človek potom povie namiesto druhého štvrté a namiesto štvrtého druhé. Napríklad staroba sa má k životu ako večer ku dňu, večer sa potom nazve starobou dňa a staroba večerom života. Podľa Aristotela sa pomocou metafor spája (doslovne) nemožné a treba ich používať s rozvahou. Tvorit dobré metafory znamená vystihnúť podobnosť medzi vecami. K Aristotelovej „analogickej“ teórii metafory pribudli v 20. storočí ďalšie, ako napríklad: „relačná“, „pragmatická“, „substitučná“, „komparačná“, „interakcionistická“.

Prívržencom „interakcionistickej teórie“ je významný teoretik metafory Max Black (1996). Záhada metafory sa podľa neho odкрýva vtedy, keď sa metaforický výrok pokladá za *doslovný*, teda za to, čím nie je. Vo svojej teórii metafory Black predpokladá interakciu dvoch subjektov. Primárny subjekt „fokus“ sa nazerá „cez“ sekundárny subjekt – rámec, napríklad výraz „človek je vlk“ vyjadruje nový význam pre primárny subjekt. Metaforu nemožno preložiť do doslovného porovnania, ten, kto ju používa, vyberá, zdôrazňuje, potláča črty primárneho subjektu tým, že aplikuje izomorfné výrazy s členmi sekundárneho komplexu subjektu. Keďže metaforický výraz vyžaduje tvorivú odpoveď od recipienta, metafora nie je len vyjadrením fikcie, neplní len funkciu ornamentu. Je to fenomén hovoriaci čosi podstatné. Metaforickým výrazom podľa Blacka nemá zmysel pripisovať pravdivosť-nepravdivosť nakoľko ich nemožno identifikovať s výrokmi „o faktoch“, skôr hovorí

o správnosti, ako napríklad v prípade máp, grafov, fotografií alebo modelov. Figuratívnemu jazyku pripisuje schopnosť komunikovať významy rozličným spôsobom, najmä vtedy, ak potrebujeme vyjadriť doslovne ťažko vyjadriteľné myšlienky. Výpovede o vnútorných stavoch, pohnútkach, reprezentáciách nesporne prináležia práve takémuto typu jazyka.

Novoveký pojem reprezentácií inšpiroval okrem lingvistov a filozofov (jazyka) aj predstaviteľov kognitívnej vedy. Vnútorné reprezentácie nadobudli status „entít“ – nositeľov obsahu v skúmanom systéme. Téza o závislosti kognície na *reprezentovaní* informácie zaujala centrálnu postavu v kognitívnej vede. Realita obsahov mysle sa stala základom presvedčenia o existencii mentálneho sveta ako *autonómneho* reprezentacionálneho systému. Reprezentácie (myšlienky, viery, predstavy) predstavovali zhľuky informácií fungujúce ponad kognitívnymi procesmi. Pri dekódovaní informácií zo sveta, tieto procesy, ako napríklad vnímanie, vytvárajú alebo menia reprezentácie. Kognitívni vedci sa zhodli na tom, že postulovanie existencie vnútorných reprezentácií je nevyhnutné pre pochopenie fungovania inteligentných systémov. V kognitívnej vede vznikla silná tendencia chápať kognitívne procesy ako komputačné procesy vyžadujúce vnútorné reprezentácie v zmysle média komputácie.

Modelom pre vnútorné spracovanie informácií sa na pomerne dlhý čas stal digitálny počítač. Základným predpokladom sa stal fakt o dvojakej povahe spracúvaných symbolov. Prvé predstavovali fyzikálne entity, elektrické impulzy, magnetofónový záznam v počítači a druhým „entitám“ sa pripisovala schopnosť vypovedať o iných veciach než o sebe samých. Počítač predstavoval systém spracúvajúci symboly podľa pravidiel, s ktorými je spätý ich význam. Navyše, prostredníctvom príslušných postupov počítač vytváral operácie so symbolmi, ktorých význam nemusel „poznať“. Kognitívni vedci rozlišovali formálne operácie so symbolmi a reprezentacionálne vzťahy medzi symbolmi a tým, čo reprezentujú. Jadro uvedeného prístupu tvorila téza o systéme (organizmus alebo

stroj) produkujúcom zmysluplné správanie na základe vykonávania *formálnych* operácií so symbolickými štruktúrami, ktoré majú reprezentacionálny vzťah k svetu. Systém spracovania informácií dekóduje informácie o svete a s informáciou pracuje tak, že ju možno charakterizovať ako zmysluplnú – skonštruovanú ako súbor funkcionálne organizovaných vzájomne súvisiacich častí. Komputácia vyžaduje „manipuláciu vnútorných symbolických reprezentácií na základe pravidiel“. Povedať, že myseľ spracúva informácie teda znamená, že ich spracúva formálne. Schopnosť formálnych procesov (algoritmov) reprezentovať systematickejšie rozpracovali rôzne varianty reprezentačno-výpočtovej teórie mysle.

Kognitívnovedný prístup založený na analogickom prístupe k metafore sa vo vzťahu k skúmaniu povahy mysle uplatňoval v tzv. strojovom funkcionalizme. Pri riešení psychofyzického problému funkcionalisti použili analógiu myseľ-mozog – softvér-hardvér, podľa ktorej sa mozog má k mysli tak ako hardvér k softvéru. Tenorom, námetom metafory sa stal vzťah medzi myslou a mozgom a jeho pripodobnenie k vzťahu medzi softvérom a hardvérom. Teoreticky, tento prístup vyústil do hypotézy, podľa ktorej pre pripísanie mysle systému nie je konštitutívna podporná *látka*, ale abstraktná štruktúra a princípy fungovania. Možnosť nainštalovať *ten istý* program na rôzne hardvéry, podľa funkcionalistov podkopáva tézu, napríklad, o identifikácii mysle s mozgom. Na podporu svojich názorov využívali kritici teórií identity (mysle a mozgu) viaceré argumenty, ako napríklad „argument viacúrovňovej realizovateľnosti“, „zombie argument“, „argument modálnosti“ atď. Odlišný význam pojmu reprezentácií nachádzame v neurovedeckých modeloch a teóriách.

V protiklade k funkcionalistickej metodológii neurovedci spájajú existenciu reprezentacionálnych stavov s neurónovou aktivitou. Jedinečnosť tejto vlastnosti nervovej sústavy sa doložila možnosťou vyvolať reprezentácie. V 50. rokoch 20. storočia ju demonštroval kanadský neurochirurg Roger Penfield. Vo svojom výskume prispel k pochopeniu toku informácií medzi motorickým a senzorickým

systémom a oblasťami kortexu mozgu. Počas operácií pacientov s ťažkou formou epilepsie Penfield elektricky stimuloval špecifické oblasti mozgovej kôry a objavil, že stimulácia pásu vedúceho zhora nadol na oboch hemisférach mozgu vyvoláva v pacientoch rôznorodé reprezentácie, zrakové, sluchové, zvukové, pamäťové, atď. Cenným zdrojom informácií o reprezentacionálnej schopnosti mozgu sa stali *lézie* – poškodenia mozgu.

Významný americký neurológ Antonio Damasio prepojil poznatky z neurologickej praxe so sofistikovaným pohľadom na vznik, mechanizmy a funkcie reprezentácií, vedomia, Ja a emócií. Pre Damasia je vedomie synonymické s pocitovaním toho, čo sa stane, s *poznáním toho*, že máme emócie, že sa radujeme, trápime a konáme. Zrod poznávajúceho Ja (vedomia) prirovnáva k hercovi, ktorý vystúpi na scénu spoza opony, z tmy na svetlo.

Ako som už uviedla, jazyk o vnútorných mentálnych stavoch je metaforický. V skutočnosti vieme, že vo vnútri našich tiel (mozgu) sa nič také ako mentálne a kognitívne stavy v zmysle „náprotivkov“ fyzikálnych stavov nenachádza. Mentálne reprezentácie, myšlienky, pocity sú metafory, pomocou ktorých vypovedáme o svete vlastnej psychiky. Na rozdiel od bežnej skúsenosti, filozofi často zamieňajú metaforický jazyk za doslovný. Problematickosť tohto vzťahu evokovala filozofom diametrálne odlišné *obrazy* vzťahu sveta, objektov a jazyka. Vo filozofii nadobudla metaforickosť výpovedí o subjektívnych pocitoch, predstavách podobu výpovedí o mentálnych stavoch, objektoch a procesoch v zmysle náprotivkov fyzikálneho sveta. V dôsledku intenzívneho experimentálneho a teoretického výskumu vo filozofii, neurovedách, psychológii a kognitívnej vede sa menilo aj chápanie metafory. Popri dekoratívnych sa akcentujú najmä kognitívne a argumentatívne funkcie metafory.

Metafory tvoria súčasť testovateľných teórií a modelov, spolu vytvárajú metafyzický základ vedeckej práce, zohrávajú významnú lingvistickú a heuristickú rolu pri rozširovaní terminológie na nové javy. Zvláštnu pozornosť si zaslúži uplatňovanie metafory

v zmysle analógie v modeloch a hypotézach filozofov a vedcov, ktorí sa usilujú rozlúsknuť „tvrdý oriešok“ vzťahu mysle a mozgu – vedomie. Nie náhodou Hannah Arendtová (1993) pokladá „celú filozofickú reč“ za metaforickú. Metafory pripodobňuje k *mostom* medzi priepastou vnútorných, neviditeľných duševných činností a svetom vonkajších javov.

Odporúčaná literatúra

- Arendtová, H.: Řeč a metafora. In: *Myšlení o divadle II.*, M. Petříček (ed.). Praha: Hermann, 1993, 51-78.
- Aristoteles: *Poetika*. Praha: Svoboda, 1996.
- Black, M.: More about metaphor. In: *Metaphor and thought*, A. Ortony (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 19-41.
- Damasio, A.: *The Feeling of What Happens*. London: William Heinemann, 1999.

Kapitola je výstupom z riešenia projektu Vega č. 2/0132/11 *Kognitívne skúmania literatúry, umenia a ľudskej mysle*, 2012 – 2013.

VII. Ilúzia slobody konania

Kľúčové slová: *automatizmy, subjektívny čas, mentálna kauzalita, sloboda vôle, racionalita*

V každodennom živote nepochybujeme o význame myšlienok a intencií pri rozhodovaní a správaní. Ľudia pociťujú potrebu interpretovať a zdôvodňovať svoje postoje a konanie. Cieľom tejto kapitoly je premyslieť tradičný obraz človeka ako racionálneho aktéra konajúceho na základe rozumu, vedomých intencií, slobodnej vôle a uvedomovania si zodpovednosti za svoje skutky.

Predmetom analýzy je asymetria medzi každodenným prežívaním pôsobenia „mysle na telo“, „ja na svet“ a teoreticky fundovanou explanáciou prebiehajúcich kauzálnych vzťahov. Poznatky získané z neurokognitívneho výskumu podporujú tézu o existencii disproporcií v domnele mentálnom kauzálnom reťazci príčin a účinkov. Pri riešení problémov zvažujeme, vieme, aké dôležité je uvedomovať si to, čo konáme a prečo.

V spoločnosti sa konanie posudzuje morálne aj legislatívne. Pri určovaní zodpovednosti za vykonané činy zohráva významnú rolu rozlíšenie patologických a normálnych podmienok, za ktorých sa čin vykonal. Ak spôsobí vodič dopravnú nehodu, jeho správanie sa posúdi inak ak jazdil pod vplyvom alkoholu a v prípade ak nehodu spôsobila psychomotorická epileptická príhoda. Rozhodovanie o tom, ktoré správanie je a ktoré nie je pod kontrolou sa nezaobíde bez znalostí o možných príčinách a okolnostiach determinujúcich prejavy správania. Skúmanie problematizujú nielen pretrvávajúce

konceptuálne a teoretické nedorozumenia reprezentantov jednotlivých vedných disciplín, ale aj nedostatočné zhodnocovanie morálnych, legislatívnych, a teda celkom praktických dôsledkov pre každodenný život. Vlastné správanie zväčša spájame s jasnou, vedomou predstavou o jeho príčinách, motívoch a cieľoch. Domnievame sa, že zdôvodňovanie súvislostí medzi vôľou a konaním je identické s príčinnou explanáciou.

D. Wegner to výstižne označil ako „vieru v mágiu vlastného kauzálneho konania“ (Wegner, 2002, 28). Súčasný neurovedecký a klinický výskum intuície „bežného rozumu“ koriguje alebo dokonca vyvracia. Detailné skúmanie mechanizmov a príčin ľudského konania odhaľuje jednak ohraničenosť introspektívneho poznania a zároveň dokladá význam nevedomých determinantov. Javy, ako napríklad sublimálne vnímanie, emocionálna manipulácia, skreslenie udalostí, nabúravadajú nielen bežné, ale aj teoretické intuície o mechanizmoch ľudského správania. Klasický model zobrazuje človeka ako racionálneho aktéra, ktorý koná na základe slobodnej vôle, uvedomuje si príčiny svojho konania ako aj zodpovednosť za vykonané činy. Pri zdôvodňovaní príčin a následkov konania v bežnej skúsenosti postupujeme, zjednodušene povedané, „zľava doprava“, t.j. od stavu mysle (rozhodnutia) k vykonaniu aktu. Prebiehajúci kauzálny reťazec vyjadruje časovú následnosť takto: rozhodnutie v čase t predchádza vykonaný akt S v čase t' . Rozhodnutie sa pritom pokladá za slobodné, vôľou riadené, t.j. vedomé. V dejinách filozofie a vo filozofii mysle zvlášť, uvedené charakteristiky reprezentujú špecifiká mysle ako svojbýtnej sféry mentálnych stavov a udalostí. Spolu s tým sa vynára obraz mentálnej kauzality reprezentujúci slobodu vôle človeka stojaci voči deterministicky zakotvenej fyzikálnej kauzalite.

Zakomponovanie obrazu mentálna verus fyzikálnu kauzalita v teoretizovaní o povahe ľudskej mysle a vedomia predstavuje jadro „večného“ psychofyzického problému a s ním súvisiacich striktných dichotómií: mentálne – fyzikálne, vnútorné – vonkajšie, subjektívne – objektívne atď. Vo filozofii sa „udomácnila“ interpretácia

správania aktéra odvolávajúca sa na vnútorne prežívaný introspektívny náhľad na motívy a príčiny konania. Vnútorň, mentálny explanačný systém sa postuluje ako autentická a neredukovateľná sféra. Povaha jednotlivých mentálnych stavov a ich vzťah k telu a okolitému svetu sa nazerá cez prizmu „vnútorného oka“, z perspektívy prvej osoby (first person).

Jednu zo zásadných disproporcií medzi subjektívne prežívanou vôľovou aktivitou a objektívne prebiehajúcimi kauzálnymi procesmi doložil v známom experimente B. Libet. Stať s názvom „Máme slobodnú vôľu?“ rozvírila širokú diskusiu a polemiku vo vzťahu k povahe slobody vôle a vedomej vôľovej aktivity. Meraním neurónovej aktivity Libet zistil, že výpovediam subjektov o pociťovanej vedomej aktivite predchádza neurónová aktivita približne o 300-350 ms. V skutočnosti kauzálny reťazec iniciuje nevedomovaná neurónová aktivita prebiehajúca v objektívnom čase. K uvedomeniu si intencie vykonať akt prebiehajúcej v subjektívnom čase dochádza až neskôr.

Podľa viacerých autorov Libetov experiment demonštroval neexistenciu slobodnej vôle, resp. vedomej vôle človeka. Libet nesúhlasil s touto interpretáciou, pretože za iluzórnu nepokladal existenciu fenoménu slobody vôle ako celku, ale pripisovanie kauzálnej účinnosti subjektívne pociťovanému vedomému rozhodnutiu, o ktorom subjekt vypovedá. Napriek tomu, že vôľový akt neiniciuje prevedenie motorického aktu, aktér koná slobodne v tom zmysle, že daný akt buď vykoná alebo nevykoná. Disproporciami medzi vnútorným pociťovaním, uvedením si konania, zodpovednosťou a realitou sa vyznačujú viaceré poškodenia vedomia. Porucha príslušných štruktúr mozgu zabezpečujúcich vôľový pohyb, vedie k poruche pohybu, napríklad, pri „syndróme cudzej ruky“ pacient vníma vlastnú ruku ako neznámu, autonómnu končatinu. Pacient vykoná čin, za ktorý je zodpovedný, ale svoju zodpovednosť si nevedomuje. V prípade „syndrómu uzamknutia“ dochádza k disproporcii medzi vedomím, vôľou a konaním. Pacient si uvedomuje, má intenciu vykonať čin, ale nie je schopný vykonať pohyb, trpí. Pri

„posthypnotickej sugescii“ subjekt prijme pokyn, vôľu hypnotizéra a vykoná čin, za ktorý sa cíti zodpovedný. Existenciu disproporcií medzi vedomým, uvedomovaným a nevedomým správaním dokladá aj experimentálny výskum v kognitívnej psychológii, ktorý nadviazal na spomínané práce psychológov D. Kahnemana, A. Tverského a P. Slovica.

Ukázalo sa, že pri vysporadúvaní sa s pravdepodobnosťou, neistotou alebo rizikom, človek naráža na ťažkosti. Laboratórne experimenty, ale aj experimentálny výskum v reálnom prostredí doložil viaceré spoločné zdroje ilúzií, ku ktorým možno zaradiť napríklad, rámcovanie, predsudok potvrdzovania, nadhodnocovanie, podhodnocovanie, skupinovú konformitu atď. U probandov sa potvrdila inklinácia zabúdať, domýšľať si dôvody a zmysel vlastného konania s cieľom „vidieť seba samých v lepšom svetle“. K javom, ktoré vyvolali veľký záujem psychológov patrí kognitívna disonancia, stav ku ktorému dochádza vtedy, ak sú napríklad dva poznatky vzájomne relevantné, ale zároveň nezlučiteľné (prívrženec pravicevo orientovanej politickej strany sa zamiluje do osoby protichodnej politickej orientácie). Disonancia predstavuje nepríjemný a škodlivý stav, ktorý aktivuje motiváciu k čo najrýchlejšiemu ukončeniu daného stavu. Štúdium rôznych typov konfliktov v rámci kognitívnej disonancie sa stalo predmetom rozsiahleho experimentálneho výskumu.

V 70. rokoch 20. storočia prebiehal výskum hudobnej disonancie u profesionálnych hudobníkov. Výskumu sa zúčastnilo 208 hudobníkov z troch typov orchestrov, orchester A hral súčasnú hudbu, v repertoáre orchestra B súčasná hudba tvorila asi 25% a orchester C modernú hudbu vôbec nehral. Hudobníci podstúpili trojhodinový klinický rozhovor v rámci ktorého vypovedali o svojich problémoch súvisiacich s hraním, o narušení pozornosti, spánku a pod. Ukázalo sa, že takmer všetci hudobníci neznášali súčasnú hudbu práve kvôli disonancii vyvolávajúcej u nich neúnosný psychický aj telesný stav. Porovnanie celkového zdravotného stavu hudobníkov jednotlivých orchestrov preukázalo, že najhoršie výsledky

dosahujú hudobníci orchestra A, kde dominuje repertoár modernej hudby. Experiment potvrdil predpoklad autorov o tom, že nadmierne disonancie nie je prospešná pre psychiku človeka a dlhodobo môže zapríčiniť ochorenie (Grawe, 2007, 323).

Psychický systém človeka vykazuje podľa nich prirodzenú tendenciu k harmónii, súladu a ku konzistencii. Nemenej zaujímavé poznatky priniesli výskumy o potrebe vysvetliť udalosti a činy, na ktorých ľudia pociťujú bezprostrednú účasť. Ak sa domnievajú, že nekonajú na základe vedomej vôle, majú tendenciu pripisovať príčiny a priebeh udalostí neznámym silám alebo vlastnú účasť na konaní celkom poprieť. Strata schopnosti vnímať vlastnú aktivitu ako vedomú a vôľovú sa prejavuje napríklad pri automatizmomoch. S klasickým automatizmom sa spája tzv. Ouija tabuľa, ktorá tvorila súčasť „duchovných“ špiritistických seáns v druhej polovici 19. storočia (podobne, ako napríklad „samovoľne“ sa točiace stolíky, hovory so zosnulými, stretnutia s duchmi atď.). Tabuľu tvorila plochá doska s písmenami, rôznymi symbolmi a istým typom ukazovadla v tvare srdca alebo trojuholníka. Účastníci „sedenia“ mali položené prsty na ukazovadle, ktoré im pohybom po symboloch „odpovedalo“ na položené otázky. Na dosiahnutie očakávaného výsledku u prísediacich, ako sa uvádza v návode k používaniu Ouija tabuľ, bolo potrebné zachovať vážnosť a koncentráciu mysle.

Popularita Ouija tabuľ sa stala inšpiratívnou pre I-Spy experiment Wegnera a Wheatleyho z 90. rokov 20. storočia. Teoreticky experiment vychádzal z úvahy o existencii „zjavnej mentálnej kauzality“, ktorú ľudia prežívajú vedomú vôľu, t.j. vtedy, keď interpretujú vlastné myšlienky ako príčiny konania. Podľa Wegnera a Wheatleyho, človek pociťuje vedomú vôľu nezávisle od aktuálne prebiehajúceho kauzálneho prepojenia medzi myslou a konaním. Na základe „zjavnej mentálnej kauzality“ (apparent mental causation) autori vypracovali model mentálneho systému produkujúceho skúsenosť vedomej vôle. Testom uvedeného modelu sa stal experiment I Spy, ktorého cieľom bolo preskúmať, či probandi pociatia intenciu vykonať motorický akt pri pomyslení na daný akt ešte predtým, než

prebehol, pričom motorický akt sám previedol niekto iný. V experimente sa autori podujali navodiť u probandov prežívanie vôľovej aktivity bez toho, aby vôľový akt sami vykonali. Výskum sa teda zamerl na pociťovanú prioritu myšlienky pred vykonaním činu. Experimentu sa zúčastnili dvaja probandi, jeden skutočný proband A a druhý fingovaný proband B, asistent experimentátora. Obsahom experimentu bola analýza pociťovania intencie vykonať motorický akt, resp. akým spôsobom dané pocity prichádzajú a odchádzajú. Probandi si sadli oproti sebe a umiestnili prsty na dosku, ktorá im umožňovala spoločne manipulovať myšou počítača. Ich úlohou bolo pohybovať myšou pomalými kruhovými pohybmi tak, aby videli pohyb kurzora na počítači. Na monitore sa zobrazovali v konkrétnych časových intervaloch malé obrázky z hry „Tiny Toys“. Účastníci experimentu dostali pokyn zastaviť pohyb myšou približne každých 30 sekúnd a následne vypočítať priemer každého zo zastavení. Proband A a proband B mali určiť koľkokrát pociťili intenciu konať v zmysle „ja som mal v úmysle zastaviť“ myšou kurzor. Pri opise priebehu experimentu boli obaja probandi inštruovaní o tom, že zo slúchadiel budú počuť hudbu a slová. Každý pokus zahŕňal 30 sekundový interval pohybu, po ktorom nasledoval 10 sekundový hudobný klip indikujúci pokyn k zastaveniu pohybu kurzora. Slová slúžili na vyvolanie myšlienok o objektoch na monitore (napríklad labuť, auto). Na rozdiel od probanda A, ktorý počul cez slúchadlá hudbu a slová, proband B počul pokyny vykonať konkrétny pohyb v konkrétnom čase. Proband A počul relevantné slovo, ktoré pomenúvalo obrazec 30, 5 a 1 sekundu pred požadovaným zastavením a 1 sekundu potom, čo proband B zastavil obrazec. Ukázalo sa napokon, že skúsenosť vôle sa môže objaviť pred vykonaným aktom, počas neho alebo aj po ňom.

Experiment potvrdil podľa autorov predpoklad o možnosti vyvolať skúsenosť vôle manipuláciou myslenia a konania probanda. Navyše sa potvrdilo, že človek pokladá seba samého za kauzálneho aktéra predovšetkým vtedy, keď prežíva relevantné myšlienky o akte predtým, než akt prebehne, teda v intervale, ktorý mu

dovoľuje odvodiť pôsobenie mentálnych procesov na správanie (Wegner, 2002, 65). Pociťované intencie, rozhodnutia teda môžu ale nemusia plniť rolu príčin konania. Skúsenosť vôle sa v konečnom dôsledku môže alebo vôbec nemusí prekrývať s prebiehajúcimi kauzálnymi vzťahmi medzi kognitívnymi stavmi človeka a jeho správaním. Nezávisle od toho, nakoľko sme presvedčení o príčinnej sile našich myšlienok, vôľových aktov na vykonané skutky, vždy tu je možnosť, že skutočná príčina tkvie v inom činiteľovi, o ktorom nevieme, nepozorujeme ho alebo si ho neuvedomujeme. Ak sa zhodneme s Wegnerom, povahu vôle pripíšeme pocitu, ktorý sa objavuje spolu s myšlienkami o tom, že vieme, čo robíme a prečo. Prežívanie vôle je reálne, predmetom ilúzie sa stáva povaha prežívanej skúsenosti vôle. Z hľadiska tejto perspektívy môžeme kauzálnu účinnosť vedomých myšlienok charakterizovať ako skúsenosť, a nie ako príčinu konania. Existencia vnútorných, kognitívnych ilúzií mysle sa stáva výzvou pre revidovanie tradičných koncepcií o povahe ľudského rozhodovania a konania.

Odporúčaná literatúra

- Dennett, D.: *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown, 1991.
Dennett, D.: *Freedom Evolves*. London: Allen Lane, 2003.
Grawe, K.: *Neuropsychoterapie*. Praha: Portál, 2007.
Sacks, O.: *Na čem si stojím ...* Praha: Dybbuk, 2009.
Wegner, D.: *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge: MIT Press, 2002.

VIII. Problém vedomej mysle

Kľúčové slová: *vedomie, subjektivita, neredukovateľnosť, kválié, introspekcia*

Skúmanie a vysvetľovanie povahy vedomej skúsenosti predstavuje v súčasnej filozofii mysle jeden z najzávažnejších problémov. Ťažkosti v úsilí definovať vedomie a uchopiť vedecky jednotlivé stavy vedomia sa najmä od druhej polovice 20. storočia stali zdrojom nedorozumení vo vzťahu k *filozofickej* povahe problému vedomia.

Filozofi sa pýtajú, či ide výlučne o konceptuálnu analýzu alebo/aj o ontologické otázky, ako napríklad: Ako vzniklo vedomie vo fyzikálnom vesmíre? Je problém vedomia riešiteľný? Prečo snívame? Je možná jednotná teória vedomia? Možno pripísať vedomie aj iným živočíchom, prípadne neživým systémom? Na čo slúži vedomie, akú má evolučnú funkciu? Čo môže filozof (vedec) povedať o tom, aké je to byť netopierom? Prečo vnímame istú frekvenciu elektromagnetického žiarenia ako červenú? Mnohé z týchto otázok si kladieme aj v bežnej skúsenosti, sami neraz pociťujeme problematickosť existencie vedomia a jeho funkcií. Vedomie nás sprevádza stále, pri vnímaní príjemnej chuti kávy, spomienkach na detstvo, pri rozhodovaní sa alebo vo chvíľach smútku. Faktom zostáva, že prevažnú väčšinu procesov a faktorov determinujúcich našu skúsenosť, si neuvedomujeme. „Zrak“ našej vedomej mysle je ohraničený, snáď preto ju viacerí filozofi prirovnávajú k špici ľadovca. *Problémom* sa stáva práve to, ako zakomponovať vedomú súčasť našej existencie, onu tajomnú „sféru mentálneho“ do sveta

fyzikálnych častí a procesov. Niektorým teoretikom sa už sama formulácia problému javí paradoxnou, pretože podľa nich predpokladá vysvetlenie čohosi, čo je zároveň nástrojom vysvetľovania. Vedomie skúma vedomie, čím sa zdánlivo stiera hranica medzi explanandom a explanans. Akoby sme sa zamotávali do začarovaného kruhu, v ktorom existenciu toho, čo chceme vysvetliť zdôvodňujeme tým, z existencie čoho vychádzame.

Uvedená paradoxnosť označovaná aj ako *epistemická asymetrickosť* sa prejavuje v súvislosti s charakteristikou metód skúmania vedomia, povahy vedomia a následne aj v perspektíve riešenia problému vedomia. K tradičnej metóde poznávania stavov vedomia a ich obsahu sa zaradila introspektívna metóda alebo tzv. prístup prvej osoby (first person perspective). Vo vzťahu k diskutabilnej povahe introspekcie pri konštituovaní vedeckej teórie mysle sa ukazuje zmysluplné rozlíšiť viaceré typy. V bežnej skúsenosti možno hovoriť o *interpretatívnom* type introspekcie, ktorý používame pri vysvetľovaní správania, emócií, vôle a konania. Každý *vie*, aké je to premýšľať, predstavovať si, želať si alebo pociťovať, „z vlastného prípadu“. Pri zohľadnení prirodzených obmedzení a determinovanosti skúsenosti celým radom neuvedomovaných faktorov, nespôsobuje vnútorné nazeranie, pozorovanie či poznávanie vlastných mentálnych stavov zásadný problém.

Filozofi však často vnímali introspekciu ako nanajvýš hodnoverný spôsob priblíženia sa k povahe nazeraných obsahov vedomia. Následné hypostazovanie introspekcie na ontologickú rovinu a „dát“ skúsenosti na „dáta prvej osoby“ viedlo k striktnému odtrhaniu prístupu prvej osoby (first person perspective) a tzv. fyzikalistického prístupu tretej osoby (third person perspective). V druhom prípade ide o uplatňovanie objektívnych metód jednotlivých vedeckých disciplín. Problematickosť introspekcie sa vynorila aj v súvislosti s úsilím psychológov premeniť metódu vnútorného nahliadnutia na objektívnu metódu vedy. Neúspešnosť tohto úsilia bola spätá s tzv. *analytickým* typom introspekcie založenom na atomistickej teórii štruktúry vedomia. Cieľ uvedeného prístup

spočíval v odhalení najjednoduchších, „čistých“ prvkov vedomej skúsenosti z ktorých možno ďalej „poskladať“ zložitejšie mentálne obsahy. Za najzmysluplnejší a aj najpoužívanejší typ introspekcie možno pokladať *deskriptívny* typ.

Nespochybniteľný význam deskriptívnej introspekcie pre vedecké skúmanie spočíva v tom, že subjekt opisuje vlastnými slovami prežívané obsahy fenomenálneho vedomia, komunikuje ich navonok čím poskytuje nenahraditeľný „pohľad“ do svojho vnútorného sveta. Neujasnenosť vzájomného vzťahu naznačených metód skúmania vedomia sa premietla v pretrvávajúcich diskusiách o *povahe* vedomia. Filozofi kritizujúci naturalistickú tendenciu, a teda uplatňovanie metód tretej osoby pri vysvetľovaní vedomia, sa odvolávajú na tradičné „kritériá mentálneho“. K základným znakom sa radí: a) perspektivita, b) subjektivita, c) intencionalita a d) mentálna kauzalita. *Perspektivita* znamená, že každý nositeľ vedomia vníma svoju skúsenosť a konanie cez prizmu jedinečného „uhla pohľadu“ (point of view).

Niektorí filozofi, ako som už uviedla, pokladajú dáta nazerané z perspektívy *prvej osoby* za zvláštne, vonkajšiemu pozorovateľovi neprístupné dáta. Z toho pramena aj ďalšie vlastnosti „vnútorných stavov“, ako napríklad privátnosť a nevysloviteľnosť. Ontologizácia privlastňovacieho zámena „môj“, „náš“, „váš“ sa stala zdrojom odtrhania dát z prvej osoby od dát z tretej osoby, a vytvárania ontologickej priepasti medzi vedomím ako subjektívnou sférou a procesmi mozgu alebo správaním organizmu ako čímsi objektívnym.

Subjektivita súvisí s existenciou vedomej skúsenosti v zmysle s prežívania toho, čo organizmus „vlastní“ sám. Pocity, myšlienky, túžby a očakávania sú pocitmi, myšlienkami, túžbami a očakávaniami „kohosi“. Navyše, nositeľ vedomej skúsenosti disponuje jedinečnými kvalitami vlastných subjektívnych stavov. S perspektívou a subjektivitou súvisí presvedčenie niektorých filozofov o tom, že vedomú skúsenosť poznávame bezprostredne, a teda, že *de facto* nie je možné odlíšiť to, čo sa vedomiu *javí*, od toho, čo je *skutočné*. Na rozdiel medzi javením a skutočnosťou upozornil T. Nagel (In:

Gáliková, Gál, 2003, 151-156) rozlíšením sveta takého „aký je v skutočnosti“ (in reality) a takého, ktorý sa „javí“ (as it appears). Opis skutočného sveta je podľa Nagela objektívnym opisom zbaveným subjektívneho „uhla pohľadu“ (point of view). Keďže tohto pohľadu sa nemôže žiaden subjekt vzdať, je potrebné zahrnúť ho do reálneho sveta, javenia sa musia zahrnúť do reality takej, aká je. Pre J. Searla je ontológia stavov vedomia podobne ontológiou založenou na vyjavovaní sa stavov vedomia organizmu. V tomto zmysle je ontológia subjektívnej skúsenosti *neredukovateľne* subjektívnou a tento fakt ju premieňa na *skutočnosť*.

Rozlíšenie javenie/skutočnosť v prípade vedomej skúsenosti preto podľa Searla neplatí, čím sa vedomie vymyká novej redukcionistickej explanácii. Searle nadviazal na myšlienku F. Brentana o *intencionalite* ako odlišujúceho znaku mentálnych javy od fyzikálnych javov. Pre každý psychický fenomén je podľa neho príznačná kvalita, ktorú stredovekí scholastici nazývali intencionálnou inexistentiou predmetu, vzťahovaním sa na istý obsah, zameranosťou na nejaký objekt. Preto každý psychický fenomén má v sebe niečo ako objekt, vyznačuje sa schopnosťou reprezentovať iné stavy, veci a udalosti. Searle neoddeľuje striktne mentálne od fyzikálneho, ale skôr poukazuje na možnosť ich vzájomnej koexistencie ako vlastností jednej veci (organizmu). Intencionálne mentálne fenomény podobne ako mitóza, meióza, vylučovanie žlče pokladá za reálne príznaky biologických organizmov. O tom, či daný organizmus disponuje intencionálnymi stavmi alebo nie, t.j. či má viery, želania, nádeje, rozhoduje on sám, ide o prípad tzv. vlastnej intencionality. Myšlienky, presvedčenia, strach teda nemožno organizmu alebo systému pripísať inak než zo stanoviska prvej osoby, napríklad vo výroku: „Som smädný, pretože som nič nepil“.

D. Dennett v protiklade k Searlovmu prístupu vychádza zo stanoviska tretej osoby, z pripisovania intencionálnych mentálnych stavov systému zvonka zaujatím stratégie intencionálneho postoja. Za jeden z „najtvrďších orieškov“ skúmania mysle, filozofi zhodne pokladajú problém *mentálnej kauzality*, t.j. problém

kauzálneho pôsobenia mentálneho, myšlienok, intencií, želaní na fyzikálne (telo). Descartova dualistická ontológia veci mysliacej a veci rozpriestranenej podľa nich spôsobila odtrhnutie mentálneho (mysle, vedomia) od prírody a následne od možnosti vedeckej explanácie. Problematickosť kauzálneho pôsobenia mentálneho na fyzikálne sa stala jednou z najdiskutovanejších námietok proti postulovaniu svojbytného statusu a funkcie mentálneho. Ako môže „čosi“ zložené z inej než fyzikálne látky (stuff) ovplyvňovať fyzikálne? Ani subtílnejšie verzie dualizmu sa nevyvarovali otázok odporcov. Ako môže mentálna vlastnosť ako vlastnosť fyzikálneho systému (mozgu) spätne pôsobiť na daný systém? V Searlovej koncepcii sú mentálne javy zapríčinené procesmi v mozgu a zároveň sa v ňom aj uskutočňujú. V akom zmysle možno z tohto prístupu k mentálnemu odvodiť schopnosť mentálnych stavov kauzálne pôsobiť na podporné mechanizmy?

Vysporiadať sa s otázkou mentálnej kauzality sa pokúsil aj americký filozof D. Davidsona v spomínanej koncepcii *anomálneho monizmu* (pozri kap. III). Koncom 20. storočia sa stredobodom diskusií stalo stanovisko D. Chalmersa (Chalmers, 1996), ktorý inicioval členenie problémov vedomia na *lahké* a *ťažké* problémy. K ľahkým problémom zaradil, napríklad schopnosť systému rozlišovať, kategorizovať a reagovať na podnety prostredia, integrovať informácie, referovať o mentálnych stavoch alebo zameriavať pozornosť na vlastné stavy a správanie. „Lahkosť“ uvedených problémov vidí Chalmers v možnosti ich riešenia a vysvetlenia štandardnými metódami kognitívnej vedy. To nie je možné v prípade ťažkého problému, ktorý formuluje ako problém subjektívnej skúsenosti, toho, *aké je to byť organizmom*. Je tu čosi také, ako prežívať skúsenosť, pociťovať vôňu, chuť, bolesť atď.

Neprekvapuje, že Chalmersova klasifikácia problému vedomia na ľahký a ťažký sa stretla s ostrou kritikou. Viacerí filozofi poukazujú na to, že ľahký problém vôbec nie je vôbec ľahkým, pretože súvisí s vyriešením komplikovaných otázok vzniku a fungovania mechanizmov vedomia. Súvisí s odpoveďou na otázky, ako a prečo

vnímame to, čo vnímame, ako a prečo sa učíme, ako si pamätáme a pod. Zodpovedanie týchto otázok tvorí nevyhnutnú súčasť riešenia ťažkého problému – problému povahy a funkcií vedomej skúsenosti. Ontologizácia prístupu prvej osoby sa u Chalmersa premietla v postulovaní tzv. *nereduktívneho funkcionalizmu*, názoru, v ktorom sa vedomá skúsenosť radí popri hmotnosti a sile, k ďalším entitám sveta. Je otázne nakoľko existencia introspektívneho prístupu k obsahom vlastnej mysle nesie so sebou nutnosť budovania ďalších ontológií založených na tzv. dátach prvej osoby. Aj napriek silnejúcej naturalistickej tendencii vo vzťahu k vysvetľovaniu vedomia, niektorí filozofi pripúšťajú minimálne existenciu *kognitívnej asymetrie* medzi tzv. stanoviskom prvej a tretej osoby.

Vedomie ako kvalita, schopnosť organizmu (mozgu) vyzerá inak „znútra“ a inak „zvonka“. „Znútra“ vnímame svoj intímny mentálny život, svoju skúsenosť v podobe myšlienok, predstáv, vier, bolestí, ktoré opisujeme mentalistickým jazykom. „Zvonka“ pozorujeme neuronálne oscilácie, prejavy správania ktoré opisujeme fyzikalistickým jazykom. Prekonanie kognitívnej asymetrie predpokladá nielen preklopenie ontologického, ale aj epistemického aspektu dichotómií vnútorné/vonkajšie, mentálne/fyzikálne, subjektívne/objektívne. A to vo veľkej miere závisí od schopnosti pochopiť prirodzenú povahu vedomej skúsenosti človeka.

Odporúčaná literatúra

- Block, N., Flanagan, O., Guzeldere, G.: *The Nature of Consciousness: Philosophical and Scientific Debates*. Cambridge: MIT Press, 1996.
Gáliková, S., Gál, E.: *Antológia filozofie mysle*. Bratislava: Kalligram, 2003.
Chalmers, D.: *The Conscious Mind*. New York: Oxford University Press, 1996.
Dennett, D.: *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown, 1991.

IX. Rozum v zajatí idolov

Kľúčové slová: *idoly, nadhodnocovanie, racionalita, kognitívne ilúzie, reprezentácie*

V každodennej skúsenosti, pri vnímaní okolitého sveta neraz prežívame vedome alebo nevedome rozmanité ilúzie. K tzv. vonkajším alebo optickým ilúziám možno zaradiť vnímané „východy a západy“ Slnka, fatamorgánu atď. Analogicky k vonkajším možno vymedziť vnútorné, kognitívne ilúzie súvisiace s poznávaním tak sveta ako aj seba samých. Odhaľovanie ľudskej náchylnosti podliehať ilúziám sa stáva dôležitým nástrojom odstraňovania nedorozumení pri skúmaní povahy ľudskej mysle. Poznanie a uvedomovanie si prepojenosti optických a kognitívnych ilúzií napomáha k vymaneňiu sa z „večných“ pút psychosomatickej dištinkcie. Na prvý pohľad sa zdá, že zmyslovo vnímaný svet sa človeku v každodennej skúsenosti dáva. Pri pozorovaní objektov a udalostí v okolitom svete naše oči pripodobňujeme k oknám do skutočného sveta.

Zdanie existencie priameho náhľadu na okolitý svet nie je mylné – je to fakt. Vedomý perceptuálny systém, ktorý nám prezentuje vonkajší svet akoby garantoval svoju vlastnú autenticitu. Ak sa predmetom pochybností stane autenticita sama, môže to viesť k presvedčeniu, že máme dočinenia s ilúziou. *Skúsenosť* ilúzie však poprieť nemožno. Keď sa pozeráme ako zapadá Slnko do mora, nadobúdame dojem, že Slnko sa pohybuje okolo Zeme, čím viac sa Mesiac približuje k horizontu, javí sa čoraz väčší. Obohatení o poznanie toho, že v skutočnosti je to inak, na kráse zážitku z vnímaného nič

neuberá. Ilúzia pretrváva, rozdiel medzi perceptuálnym a konceptuálnym nespôsobuje vcelku problémy. Bežne rozlišujeme napríklad vôňu ruže a ružu, vôňu ruže a molekuly, ktoré z nej vychádzajú a stimulujú receptory našich nozdier. Vôňa ruže nie je ružou ani molekulami, ale dojmom, ktorý v nás uvedené „entity“ vyvolávajú. V rámci vedeckého bádania funguje rozdiel medzi javením a skutočnosťou pre väčšinu fyzikálnych a biologických javov. Vieme, že zrakový systém nás často „klame“ (napríklad, ambiguitné obrazce), sme schopní vnímať neexistujúce veci, nevnímame existujúce veci alebo dokonca vnímame nemožné objekty.

V prípade introspektívneho „vnímania“ či „poznávania“, pri nahliadaní subjektívnej skúsenosti sa to javí inak. Uvedomovanie si vlastného „vnútra“ akoby vytváralo diametrálne odlišný svet než je svet ruží či molekúl. Fakticita javení a ich vzťah k realite znepokojuje obzvlášť filozofov po stáročia. Ani v súčasnosti nemožno podľa niektorých filozofov uplatniť dištinkciu javenie/realita na vedomú skúsenosť človeka.

Dôvodom je napríklad podľa J. Searla to, že: „javenia predstavujú realitu samu“ alebo, ako tvrdí D. Chalmers, žiadna redukcia nevysvetlí „prečo je tu čosi také *ako byť systémom pre systém sám*“. Súčasná experimentálna veda, kognitívna psychológia, počítačové vedy, neuropsychológia poskytujú stále viac poznatkov o komplexnosti vnímania a poznávania sveta. Ľudia interagujú so svetom sprostredkovane, na základe previazanosti svojej biologickej, kognitívnej výbavy s objektmi okolitého sveta. To, čo a ako vidíme (vnímame, poznávame) je determinované jednak spôsobom akým mozog spracúva informácie, architektúrou kognície a množstvom ďalších faktorov.

O tom, že človek nevníma transparentne ani seba samého sa presvedčame dennodenne. Seba, svoju vlastnú tvár vidíme cez zrkadlo, i keď vieme, že v skutočnosti stojíme *pred* ním. Ľudská myseľ nie je krištáľová guľa ani *camera obscura*, prejavuje sa skôr schopnosťou aktívnej a selektívnej adaptácie na prostredie. Omyly, pokusy, predsudky a ilúzie pritom tvoria jej neoddeliteľnú súčasť.

Funkcia ilúzií sa nevyčerpáva len negatívnym dopadom na procesy myslenia a konanie človeka. Pozitívna rola ilúzií sa prejavila pri vnímaní zobrazovaného sveta. V dejinách výtvarného umenia, napríklad v konceptuálnom zobrazení, je spôsob chápania sveta daný znútra - myslou. Umelec stelesňuje skôr to, čo sa vie (znalosti, konceptuálny rámec, schéma), než to, čo sa vidí. Základ tvorí naznačená mnohohrstevnatosť procesov videnia, rozpoznávania objektov a súvislosti vo svete. V uvedenom procese (umeleckého stvárnenia či poznania), pri hľadaní pravidelnosti alebo nemennosti, zaujíma významné miesto mentálne nastavenie a očakávanie.

Na ilustráciu spomeniem obraz *Dostihy v Epsone*, ktorý namaloval francúzsky maliar 19. storočia Théodore Géricault. Namaľované kone majú natiahnuté nohy, čím vzniká dojem pohybu, akoby kone leteli vzduchom. O niekoľko desaťročí neskôr, rekonštrukcia cválajúcich koní pomocou fotografických záberov preukázala, že v *skutočnosti* kone takto nikdy nebežia, resp. nemajú súčasne natiahnuté predné a zadné končatiny. Keď začali umelci využívať nové poznatky v maľbe, vznikla diskusia o tom, či vôbec maľujú *správne*.

Za zmienku stojí postreh sochára Auguste Rodina, podľa ktorého vierohodnejšie pôsobí maľba Géricaulta, pretože vyvoláva dojem pohybu a dynamickosti. Úsilie fotograficky „verného“ zobrazenia konských kopýt (napríklad pod bruchom koňa) pripomína skôr statického kolotočového koňa.

Na previazanosť perceptuálneho a konceptuálneho odkazoval vo svojom diele *Nové Organon* (1620) aj Francis Bacon, všímal si najmä negatívne stránky *idolov* (ilúzií), opakovane sprevádzajúcich ľudskú myseľ na ceste poznania. Idoly pôsobia podľa Bacona ako falošné idey odkláňajúce človeka od pravdy a dosiahnutia plnšieho porozumenia prírode. Idolom, ktoré delil na vrodené a získané, prideloval rôznu mieru škodlivosti. Základ *idolov rodu* (idola tribus) pripisoval ľudskej prirodzenosti. Tak, ako krivé zrkadlo mení paprsky vecí podľa svojho zakrivenia, podobne aj myseľ pri pôsobení na veci prostredníctvom zmyslov, pridáva svoju povahu do prirodzenosti vecí, a tým ich kriví a narúša. Rozum má tendenciu

prichyľovať sa k autorite predchádzajúcich záverov, všetko ostatné dáva do súladu s nimi. Človek si prostredníctvom neho všima a podporuje viac to, čo sa tvrdí, než to, čo sa popiera. *Idoly jaskyne* (idola specus) reprezentujú idoly človeka ako jednotlivca. Každý má svoju jaskyňu „vyplnenú“ výchovou, individuálnou skúsenosťou, osobnostnými preferenciami, motivácia, emóciami atď. Významnú rolu pri tomto type idolov zohráva psychologický faktor. Prejavuje sa napríklad v tom, že ľudia neradi vystavujú svoje presvedčenia kritike či odmietaniu. *Idoly trhoviska* (idola fori) pokladá Bacon za najškodlivejšie. Prejavujú sa vtedy, keď sa rozum nechá opantať spojením významu slov, mien a vecí. Tieto idoly vznikajú z komunikácie v spoločenskom živote, v ktorom slová znásilňujú rozum a vedú k zbytočným nedorozumeniam. Vo filozofii sa udomácnili v podobe zavádzajúcich slov a výrazov, ktoré často zamieňajú riešenie problému s hrou so slovami.

Ako posledné uvádza Bacon *idoly divadla* (idoli theatri), ktoré sú podobne ako idoly jaskyne a na rozdiel od idolov rodu získané. Bacon ich nazýva aj idolmi teórií a ich zdroj vidí napríklad v prevrátených pravidlách dokazovania, vo filozofických vedách netrpezlivo tiahnucich k všeobecniám, a k vytváraniu vymyslených svetov. Pre súčasnú kognitívnu vedu a experimentálny výskum kogníciu sú úvahy F. Bacona v mnohom inšpiratívne. Prítomnosť skreslení, predsudkov a očakávaní často ovplyvňuje to, ako vidíme a vnímať okolitý svet, ale i seba samých. Rozum predpokladá vo veciach väčší poriadok a rovnováhu, než aká sa tam skutočne nachádza. Vymýšľa si neexistujúce paralely, podobnosti a vzťahy. Je zrejme, že niektoré idoly (napríklad idoly rodu) nemožno úplne eliminovať. Rozpoznať ich prítomnosť však umožňuje primeranými spôsobmi kontrolovať a minimalizovať ich negatívny vplyv.

Ukazuje sa, že kognitívne ilúzie, analogicky k optickým ilúziám, pramenia z ťažkostí pri vysporadúvaní sa s pravdepodobnosťou, neistotou či rizikom. Často odkláňajú myseľ od racionálneho myslenia a vedú k neúmyselným (neuvedomovaným) omylom. Ovplyvňujú teoretikov na všetkých úrovniach odbornosti rozmanitých

profesií. Niektoré kognitívne ilúzie pramenia z obmedzenosti ľudskej mysle riešiť komplexné problémy, ľudia preto používajú zaužívaný odhad alebo heuristiky na zjednodušenie rozhodovania. V posledných desaťročiach sa problematika povahy a zdrojov ilúzií stala predmetom intenzívneho teoretického a vedeckého výskumu. Najnovšie poznatky nadviazali na skúmanie vplyvu kognitívnych predsudkov v práci psychológov A. Tverského, P. Slovicu a D. Kahnemana (1982) v 70. a 80. rokoch 20. storočia. K oblastiam, ktoré skúmajú ich miesto a vplyv na uvažovanie a konanie človeka patrí najmä ekonómia, právo, medicína, kognitívna veda atď. Laboratórne experimenty, ale aj experimentálny výskum v reálnom prostredí doložil viaceré spoločné zdroje ilúzií, ku ktorým možno zaradiť napríklad: a) rámcovanie, b) predsudok potvrdzovania, c) nadhodnocovanie, d) podhodnocovanie, e) skupinová konformita, f) dostatočný súhlas. A. *Rámcovanie* (framing effect) znamená, že teoretický rámec, na pozadí ktorého sa formuluje problém môže ovplyvniť jeho riešenie, napríklad pri oboznámení sa s rovnakou informáciou o riziku rôznymi spôsobmi.

Na ilustráciu možno uviesť rozhodovanie lekárov o tom, či majú alebo nemajú odporučiť pacientovi špecifickú operáciu. Pri oboznámení sa s informáciou, podľa ktorej priemerná úmrtnosť je 7% v priebehu piatich rokov od prevedenia operácie, lekári s jej odporučením váhali. Ak sa však dozvedia, že po piatich rokoch od vykonania operácie priemerne prežije asi 93% pacientov, boli viac naklonení operáciu odporučiť. Tento a mnohé ďalšie príklady poukazujú na existenciu silnej asymetrie medzi rozhodovaním z perspektívy strát na jednej strane a zisku na druhej strane. B. *Predsudok potvrdzovania* (confirmation bias) môžeme pripodobniť k idolom rodu, k tendencii hľadať alebo interpretovať novú informáciu tak, aby potvrdzovala staré, predchádzajúce presvedčenia. U človeka tieto idoly odkrývajú prirodzenú inklináciu k akceptovaniu toho, čo chceme, aby bolo pravdivé. C. *Skupinová konformita* (group conformity) sa na príklade skupinového myslenia skúmala známym „Aschovým“ testom. Respondenti mali pred sebou tabuľku na ktorej

bola nakreslená testovacia priamka a vedľa nej tri priamky A, B a C rôznych dĺžok. Testovacia otázka sa týkala dĺžky testovacej priamky vo vzťahu k priamkam A, B a C. Ak respondentov testovali individuálne, 99% odpovedalo správne (priamka B). Ak niekto povedal A ešte predtým, než odpovedal respondent, priemer omylu vzrástol z 1% na 2%. Ak označili ako A správne dve osoby, priemer omylu bol 13% a v prípade troch osôb priemer omylu narástol na 35%. Ak sa respondent dozvedel, že odmena pre skupinu závisí od počtu členov skupiny, ktorí odpovedia správne, priemer omylu dosiahol 47%. D. *Podhodnocovanie pravdepodobnosti* (underweighting base rates) môže viesť k omylu pri usudzovaní na pravdepodobný výskyt udalostí. Skúma sa napríklad závislosť „rozhodnutia vziať si so sebou na prechádzku dáždnik“ na základe dennej predpovedi počasia. Presnosť 24 hodinovej predpovede dažďa vo Veľkej Británii je 83%, klimatologická pravdepodobnosť dažďa na hodinovej škále vhodnej na prechádzku je 0.08. Pravdepodobnosť dažďa pri predpovedaní dažďa je 0.30, pravdepodobnosť, že nebude pršať pri rovnakej predpovedi je 0.70. Takže je pravdepodobnejšie, že dáždnik nebudeme potrebovať napriek predpovedi, že zajtra bude pršať. E. *Nadhodnocovanie* (overconfidence) vyplýva z nezdôvodnene vysokej dôvery vo vlastné úsudky. Jeden zo zdrojov uvedeného predsudku spočíva v tendencii jedinca nevyhľadávať príčiny svojich omylov. F. *Dostať sa k súhlasu* (sufficient agreement) možno voľne priradiť k idolom trhoviska súvisiacim s významom slov. Pri analýze odtlačkov prstov napríklad, je podstatné to, ako sa vymedzia pojmy „podobnosť“, „identickosť“ atď. Vágnosť pojmov je často daná implicitne nakoľko ani dva odtlačky prstov nikdy nie sú identické na 100%, skôr možno rozlišovať úrovne identickosti alebo identické vzorky. Podobne, pri kriminálnom vyhodnocovaní a určovaní času napríklad vzniku modrín, podliatín na tele obete je určujúci význam pojmu farby. Napríklad „žltá“ farba indikuje to, že modrina nie je „čerstvá“. Charakteristika pojmu „žltá“ pri posudzovaní „žltosti“ zafarbenia je preto základná. Ako som naznačila v predošlom texte, predmetom ilúzií sú predovšetkým *vedomé* perceptuálne a konceptuálne procesy.

Podľa niektorých autorov to vedie k paradoxu: Ak svojou vedomou skúsenosťou človek participuje na vnímaní a poznávaní sveta, ako potom možno pokladať skúsenosť za *iluzórnu*, ak skúsenosť sama je tou *skutočnou* udalosťou? K domnelému paradoxu sa, myslím, môžeme aspoň priblížiť premyslením otázky *iluzórnosti* vedomia.

V súčasnej filozofii mysle rozvírila diskusiu k tejto problematike psychologička Susan Blackmore (2011). Vo svojom prístupe sa usiluje odbúrať pretrvávajúce nedorozumenia vo vzťahu k vysvetlovaniu vedomia práve zdôraznením *iluzórnej* povahy vedomej skúsenosti. Svoje tvrdenie zdôvodňuje nasledovne jednak odvolaním sa na experimentálne podloženú časovú diskrepanciou medzi objektívnym časom, počas ktorého prebieha (nevedomá) neurónová aktivita a subjektívnym časom počas ktorého subjekt vypovedá o vykonanom vedomom akte. Po druhé, poukazuje na inklináciu človeka vnímať svoj vnútorný svet ako neustále prítomný tok – „prúd vedomia“ na základe ktorého koná. Kedy však možno hovoriť o existencii vedomia, pýta sa Blackmoreová? Možno „len“ vtedy, keď sa sami seba na to pýtame. Podobne, ako keď sa chceme presvedčiť, či v chladničke stále svieti svetlo. Kritici označujú prístup Blackmoreovej za extrémny v tom, že vedie k popieraniu existencie vedomia a vedomej skúsenosti. Zdrojom nedorozumení, ako sa domnievam, sú spomínané *idoly trhoviska* vnucujúce obraz mysle a vedomia ako neredukovateľných, nefyzikálnych javov. Iluzórnosť vedomia, vedomej skúsenosti sa netýka *faktu prežívania* stavov, udalostí ako reálnych skutočností. Pri vnímaní a poznávaní vecí, udalostí vonkajšieho sveta sme schopní prijať fakt o *sprostredkovanosti* v rámci vzťahu javenie – realita. Ani „vo vnútri“ nášho prežívania nedisponujeme bezprostredným prístupom k poznaniu povahy stavov mysle. Introspektívnym náhľadom neodhalíme povahu, mechanizmy a zákonitosti fungovania našich myšlienok, želaní či pocitov. Pokladať myseľ, vedomie alebo ja za ilúzie v konečnom dôsledku *neznamená* popierať ich existenciu a neimplikuje ani úsilie ich eliminovať. Dištinkcia javenie -realita tu platí rovnako ako v prípade východov a západov Slnka. Vykročiť *za* naše javenia, *neznamená*,

že javenie „ako také“ sa eliminuje, ale naopak, *vysvetľuje* sa. Túto skutočnosť dokladá celý rad modelov a teórií o funkcii a význame stavov vedomia pre ľudský život.

Problematika existencie ilúzií mysle (vnútorných aj vonkajších) poukazuje na potrebu revidovať zmysluplnosť filozofických otázok, premyslieť opodstatnenosť nastolených „večných“ problémov a nebrániť novej perspektíve v ich riešení. Uvedomenie si, napríklad iluzórnosti predstavy o *mentálnej* v zmysle nefyzikálnej povahy našich subjektívnych stavov, môže poodhaliť závoj tajomnosti z psychofyzického problému a spoznať skutočnú povahu ľudskej mysle. S tým súvisí aj uznanie zidealizovaného predpokladu o človeku ako racionálnom a uvedomele konajúcom aktérovi.

Odporúčaná literatúra

- Damasio, A.: *The Feeling of What Happens*. London: William Heinemann, 1999.
D. Kahneman, P. Slovic, A. Tversky: *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
F. Mikš: *Gombrich: Tajemství obrazu a jazyk umění*. Brno: Barrister a Principal, 2008.

Zoznam použitej literatúry

- Arendtová, H.: Řeč a metafora. In: *Myšlení o divadle II.*, M. Petříček (ed.). Praha: Hermann, 1993, 51-78.
- Aristoteles: *Poetika*. Praha: Svoboda, 1996.
- Bacon, R.: *Nové Organon*. Praha: Svoboda, 1990.
- Black, M.: More about metaphor. In: *Metaphor and thought*, A. Ortony (ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 19-41.
- Blackmore, S.: *Consciousness: An Introduction*. London: Oxford University Press, 2011.
- Block, N., Flanagan, O., Guzeldere, G.: *The Nature of Consciousness: Philosophical and Scientific Debates*. Cambridge: MIT Press, 1996.
- Chalmers, D.: *The Conscious Mind*. New York: Oxford University Press, 1996.
- Dennett, D.: *Consciousness Explained*. Boston: Little, Brown, 1991.
- Dennett, D.: *Freedom Evolves*. London: Allen Lane, 2003.
- Crane, T.: Concepts in Perception. In: *Analysis* 48 (June), 1988, 150-53.
- Evans, G.: *The Varieties of Reference*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Damasio, A.: *Descartesův omyl*. Praha: Mladá fronta, 2000.
- Eysenk, M., Keane, M.: *Kognitivní psychologie*. Praha: Academia, 2008.
- Gazanniga, M., Ivry, R., Mangun, G.: *Cognitive Neuroscience: The Biology of the Mind*. New York: W.W. Norton, 2002.
- Sacks, O.: *Muž, který si pletl manželku s kloboukem*. Praha, Mladá fronta, 1993.
- Descartes, R.: *Vášeň duše*. Praha: Mladá fronta, 2002.
- Davidson, D.: Mentálne udalosti. In: *Čin, myseľ, jazyk*. Bratislava: Archa, 1997.
- Gáliková, S.: *Psyché*. Bratislava: Veda, 2007.
- Gáliková, S., Gál, E.: *Antológia filozofie mysle*. Bratislava, Kalligram, 2003.
- Churchland, P. S.: *Brain-Wise: Studies in Neurophilosophy*. Cambridge: MIT Press, 2002.
- Kahneman, D., Slovic, P., Tversky, A.: *Judgment under uncertainty: Heuristics and biases*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982.
- Mikš, F.: *Gombrich: Tajemství obrazu a jazyk umění*. Brno: Barrister a Principal, 2008.

- Popper, K.: *Hľadanie lepšieho sveta*. Bratislava: Archa, 1995.
- Putnam, H.: *Mind, Language and Reality. Philosophical Papers, vol. 2*. Cambridge: Cambridge University Press, 1975.
- Ryle, G.: *The Concept of Mind*. London: Hutchinson, 1949.
- Sacks, O.: *Na čem si stojím ...* Praha: Dybbuk, 2009.
- Sacks, O.: *Muž, který si pletl manželku s kloboukem*. Praha: Mladá fronta, 1993.
- Searle, J.: *The Rediscovery of Mind*. Cambridge: MIT Press, 1992.
- Wegner, D.: *The Illusion of Conscious Will*. Cambridge: MIT Press, 2002.
- Wittgenstein, L.: *Tractatus logico-philosophicus* (z nem. prel. P. Balko, R. Maco). Bratislava: Kalligram, 2003.
- Wittgenstein, L.: *Modrá a Hnedá kniha* (z angl. prel. D. Kamhal). Bratislava: Kalligram, 2002.
- Wittgenstein, L.: *Philosophical Investigations*. Oxford: Basil Blackwell, 1953.



Prof. PhDr. Silvia Gáliková, CSc.

Úvod do filozofie mysle

Vysokoškolská učebnica
Vydanie prvé

Recenzenti

Doc. PhDr. Ján Rybár, PhD.

Doc. Matúš Porubjak, PhD.

Jazyková korektúra: PhDr. Blanka Holigová

Grafická úprava a sadzba © Ladislav Tkáčik

fftu

Vydavateľ

Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave

Hornopotočná 23, 918 43 Trnava

filozofia@truni.sk, fff.truni.sk

© Silvia Gáliková, 2013

© Filozofická fakulta Trnavskej univerzity v Trnave, 2013

ISBN 978-80-8082-629-1